

Проф. ВОЛОДИМИР ДЕРЖАВИН

КУРС
загального мовознавства

(ВИДАННЯ АВТОРИЗОВАНЕ)

1947
АВГСБУРГ

ПРОФ. ВОЛОДИМИР ДЕРЖАВИН

КУРС

ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

(Видання авторизоване)

1947

АВГСБУРГ

Накладом Української Студентської Громади.

КУРС ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

ВСТУП.

1. Наука про мову та її завдання.

Ця наука впродовж своєї історії мала різні назви, а саме: *Grammatica* / "граматика" / - в стар. Греції і Римі; / "порівняльне мовознавство" / так називалось в XIX і на початку XX ст. з огляду на порівняльні методи /;

"вступ до загального мовознавства", з огляду на те, що в цьому курсі дається перші теоретичні відомості про мову; "теоретична лінгвістика".

Найкраща назва: "загальне мовознавство", бо в цій назві маємо вчення про саму науку. Це наука про мову взагалі, про мову як здібність людини говорити, незалежно від того, якою мовою конкретно людина говорить. Мовознавство вивчає будову, життя і розвиток людських мов, які є різні, але ж все мають багато спільного.

Може бути й часткове мовознавство, коли вивчається лише одна мова, як от українська чи німецька. Тоді називається "українське мовознавство", "німецьке мовознавство" і т.д.

Може бути об'єднано кілька мов у групі. Так напр. може бути "загальне слов'янознавство".

Треба розрізняти наукове і практичне вивчення мов. Наукове - пізнання будови і законів мови. Практичне - практичні навички говоріння, писання й читання чужою мовою.

Складність людської мови як явища психофізичного, соціального, історичного довела до того, що й думки про мову стали складні, бо процеси вивчення різних елементів мови потребують окремих метод вивчення, так напр. звуки мови вивчає наука "фонетика" / .

Словесний склад мови вивчає лексикологія; семасіологія вивчає

значення слів і їх частин. Семасіологія — наука ширша за лексикологію. Форми слів вивчає наука "морфологія". Закони словосполучення і речень вивчає синтаксис. Морфологія і синтаксис разом складають поняття "граматика".

Інші до складу граматики відносять "фонетику", але в науковому мовознавстві фонетику вважають за окрему частину мовознавства. Морфологія, фонетика і синтаксис можуть бути історичними, коли вивчають розвиток звуків ^{та форм} на протязі часу, і описові, коли вивчають розвиток звуків ^{тощо} на даному етапі.

Є ще допоміжна лінгвістична наука "діалектологія", що вивчає мову в географічному розміщенні в відповідних класифікаціях. Так само є лексикографія, яка вивчає принцип побудови словників. Є ще допоміжна лінгвістична дисципліна — історія письма.

II. МІСЦЕ МОВИЗНАВСТВА СЕРЕД ІНШИХ НАУК.

Рівнозначність явищ в дійсності, різний характер цих явищ привели до виникнення багатьох наук. Науки мають завдання пізнати дійсність, але вони не можуть бути універсальні, тобто не може вивчатися все разом, а кожна вивчає певну ділянку дійсності. Тому їх поділяють на певні групи,

Є, наприклад, науки, що вивчають явища природи / фізика, ботаніка, астрономія/. Є науки, що вивчають людину / історія народів, історія літератури, мовознавство, психологія і т.д./.

Всі науки поділяються на природничі і гуманітарні / про людину/. Але ж є ще цілий ряд інших наук. Математику ніби теж можна віднести до природничих наук, але математика є наукою точною, а в природі ідеально точних величин немає.

М о в о з н а в с т в о належить до гуманітарних наук. Багато цієї науки визначається значінням людської мови.

"Значіння мови безмірне. Мова це характеристична ознака люд-
ності " руші" людства в "ого історії". З неї - витвір людської
культури і разом невідмінна умова розвитку самої культури. Без
витворення мови розвиток людства був би в значній мірі неможли-
вий "

/Ровбадовський/

III. ВИЗНАЧЕННЯ МОВИ ЯК ПРДМЕТУ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА.

Як відомо, живі істоти мають спроможність виявляти і пере-давати
іншим живим істотам свій стан за допомогою певних знаків. Людина
належить до таких істот. Здатність живих істот порозуміватись з
іншими живими істотами наближає нас до того, що ми звамо мовою.

Але виправжне мову має тільки людина. Тварини можуть якісь
вісті сигналізувати; собака гавканням, кіт - навканням і т.д.
В тварин - це все інстинктивні або умовно рефлексорні рухи.

Інстинктивні рухи має кожна жива істота. А умовно-рефлексорні
рухи, це рухи, що набуваються в наслідок життєвого досвіду.
На умовно-рефлексорному досвіді побудоване навчання тварин /в цир-
ках/.

Людина володіє умовно-рефлексорними рухами довільно, свідомо.
Для цього вона користується певними знаками, поєднаними в певну
систему, яка може бути традиційною /переданою від попередніх по-
колінь/ і соціально санкціонованою. Папути ніби можуть говорити,
як і люди, але їхні фрази не мають довільної свідомості. Для порів-
няння можна взяти абетку, що вивчають у школі. Папуга може говорити:
"мама іде", але навпаки "іде мама" - сказати не може. Так само, в
окремих звуків вона не може комбінувати слова, як це комбінують
у школі при вивченні абетки. Отже, людська мова - це здібність лю-
дини висловлювати, за допомогою певних традиційних, соціально зумов-
лених систем знаків, свої думки і почуття для передачі іншим

людям. Французький мовознавець Фердинанд де-Сосюр визначає три поняття мови: 1/ *langage* , 2/ *langue* , 3/ *parole* :

1/ *langage* - здібність людини говорити /отже , загально людське/;

2/ *langue* - це певна система знаків /тобто, окремі мови, що існують на світі- лексика, фонетика, синтаксис/;

3/ *parole* - це щось таке, як вислів. Це індивідуальне мовлення, психофізичні можливості окремої людини, щодо здійснення мовлення.

4. Двобічність мовного акту.

Індивідуальне мовлення /*parole* / має на увазі сприймання цього мовлення іншою людиною. Отже мовний акт /мовлення/ можливий і відбувається тільки ^{тоді}, якщо у свідомості двох мовців буде наявна та сама середова мова, та сама система мовних знаків /*langue* /. Без цього індивідуальне мовлення не може здійснитись /циган між німцями не буде говорити врозуміло/



Мовний центр дає наказ ~~мовним~~ мовним органам рухатись. В результаті руху мовних органів утворюються повітряні хвилі, які ми сприймаємо як звуки. Усвідомлення відбувається тоді, коли звук іде до відповідного ^{тоді} центру слуху. А після від другої особи починає йти відповідь. Тут діє середова і зовнішня /надвірня/ мова.

Середова мова — це наше уявлення про мовні знаки ^впро звуки, форми слів, слова, синтактичні конструкції /: ми уявляємо ці слова, не думаючи про них, бо вони в нас є відомі, тобто живуть у нашій свідомості.

Ніколи не треба путати поняття середової мови й думання, бо одну й ту ж думку можна передавати за допомогою різних мов. Внутрішня /середова/ мова об'єктивується /кладається пова нами/ за допомогою певних матеріальних засобів, за допомогою ^{або} рухів частин нашого тіла /жестів/, або за допомогою звукових знаків.

5. Визначення мови.

Припустимо — чи ми висловлюємо думку жестами, чи звуками — різниці немає. Все це матеріальні засоби. Середова мова — духовна ^{матерія}.

Отже, мова виявлена в жестах і звуках — це надвірні чи зовнішні мова.

Мова — система умовних знаків /на матеріалі звучання /людського голосу або еквівалентів того звучання.

« Під еквівалентом ми розуміємо такі конкретні зміслові елементи, які можуть замінити елементи слухові та які можна перекласти на писмо. Найпоширеніший еквівалент звучання це писмо. Це всяке писмо передає так системи звуків, як наше.

Писмо — така система знаків, де слухові елементи звучання ніби перекладаються /на знаки зорові, графічні.

І тому запис становить другорядну ознаку мови; це спосіб наслідування ¹¹ /еквівалент/.

Буває, що писмо впливає на слухову мову, тобто, те чи інше слово вимовляється не так, як говориться, а так, як пишеться.

Крім дисема можуть бути і інші зорові еквіваленти. Напр. глуха людина не чує людської мови, а розуміє її і знає, як це відобразити рухами; тут за еквіваленти звуків править артикуляція мови. Як еквівалент звучання людського голосу треба ще відзначити мову жестів, кінетичну мову / грецьке кінео-рухати/. Звідси походить назва "кіно".

У численних примітивних народів – індіанців, океанічних тубільців – поширені системи жестів, що дозволяють слідування і взаєморозуміння між тубільцями різних племен. Певні елементи таких кінетичних мов знаходимо і в Європі /Італія, Сіцилія, деякі інші країни Середземного моря/. Але переважно таку кінетичну мову знаходимо в народів примітивних, що знаходяться на низькому культурному рівні.

Є погляд, що кінетична мова така давня, як і звукова. Так говорить французький соціолог Леві-Брюль. Він говорить, що давні предки більше вживали мову жестів, ніж звукову. Ту ж саму теорію знаходимо у працях російського академіка Мара^Р, де категорично обстоюється, ніби взаємне порозуміння у первісних людей було за допомогою жестів. Проте, ці теорії треба рішуче відкинути там, де існують системи жестів, де жестами можна виразити не лише окреме бажання, а еквівалент цілого речення; там еквівалент показує, що спершу мова була звукова, бо порядок слів у жестах відповідає порядку слів звукової мови. Звідси випливає, що мова жестів повстала, як еквівалент мови звукової.

Бувають жести, що не походять від звукової мови, що означають окремі слова¹ не окреме, а ціле поняття /напр.:⁶ рухами голови ми можемо висловити ціле поняття – заперечення або згоди/. Такі жести не є універсальні, як можна було думати.

Наші люди, коли подорожують по Італії, роблять певні жести ("розумію" або згоди, чи ні) за допомогою голови; проте італійці не розуміють наших жестів, бо там значіння жестів відмінні у по-

рівнинні в наших звичках. Кінетична мова не могла по стати ра-
ніше за звукову ще в таких міркувань: 1/ ми вважаємо, що людина ви-
никла в якогось мавпоподібного предка, а ті мавпи не збереглись
/збереглись лише подібні-оранг-утан, горила, шимпанзе/. В цих лю-
дібних ми й зараз помічаємо певні зародки звукової мови /певні вик-
рики, подібні до людських/.

Горила про небезпеку повідомляє свою родину не жестами, а зву-
ками. Ці звуки мали б далі розвиватись ^{у людях}. Однією з головних функ-
цій первісної мови були сигнали при колективному полюванні і сиг-
нали про небезпеку ^{від} природи. 2/. Мова жестів має ще той мінус,
що її можна сприймати лише вдень, або вночі при місячному світлі.
Небезпек минулий предок зазнавав переважно вночі. Це приводило
до появи в першу чергу звукової мови. Приписувати первісність
мови жестів супроти звукової можна було б лише німим предкам;
але таких даних про предків не маємо.

Кінетична мова є тільки еквівалентом, пізнішим перекладом звукової
мови, що по стала на матеріялі ввучання
ня людського голосу.

Мова є система або комплекс знаків. Є й інші системи знаків:
маємо напр. музичні знаки, вживані як військові сигнали, воробі
знаки, за допомогою прапорців (у вальничній, морській та навіга-
ційній сигналізації).

Мова є система умовних знаків.
Напр. беремо звуковий склад слова. Зв'язку між ідеєю і звуко-
вим складом нема. Є звуки і голосу, що вживаються для безпосередн-
нього вираження переживання. Крик править за знак природний, а
не умовний. Це значить, що людина відчуває біль і кричить, щоб
звернути увагу на себе інших. Це є знак природний і до мови

людської не належить.

Момент умовності мови, як системи знаків, особливо розроблений у жене́вській школі мовознавства на початку ХХ століття. Жене́вську школу заснував Фердинанд де-Сосюр /ця школа зветься ще соціологічною школою мовознавства, бо базується на соціологічних даних французького соціолога Дюркгайма/. Жене́вська школа теж підкреслює в мовознавстві момент нормативний і умовний. Основну концепцію цієї школи російська лінгвістка Шор формулює так:

"Вживання того чи іншого знаку в мовному середовищі спирається принципово на колективні звичці, на умовності, на загально визнані нормі. Сама норма визначає вживання того знаку, а не іншого, бо безпосереднього внутрішнього значення того слова не існує. Немає такого природнього зв'язку між звуковими знаками і їх значінням."

Коли візьмемо прикметник "чоловічий", то тут є умотивованість між тим прикметником і словом "чоловік", з якого, мабуть, і утворився даний прикметник. Так само прикметник "ж і н о ч и й" і "жінка" між собою умотивовані. Поняття ж "жінка" умотивованого в'язку своєю звуковою вимовою немає. Отже, між звуковим складом слова і його умовним значенням умотивованості немає, але між окремими умовними позначеннями умотивованість є /між "чоловічий" і "чоловік"/.

Мова є система умовних знаків. Це значить, що умові безпосередньої залежності між звуковим знаком і його значінням нема.

Проте, є генетична залежність між самими знаками, хоч усвідомлення цієї залежності для мовлянина ніякою мірою не обов'язкове. Генетична залежність — це є те, що робить мову системою а не сукупністю слів. Між ніби безпосереднім діянням значіння на звуки

/символікою/ розрізняємо: мови; 1/ звукопис /передача звуків тварин/, 2/ оклики /якими виражаємо те чи інше почуття/, 3/ інтонації /якими відображається те чи інше хвилювання мовця/. Відомий німецький мовознавець Дебруннер говорить: "ті лінгвісти, які надають звуковій символіці великого значіння в середині мовної системи, не розрізняють трьох моментів: 1/ того, що ввійшло в мову, як символіка, 2/ того, що умовно використовується як звуконаслідування, 3. того, що окремі мовляни можуть використовувати, як звуконаслідування/як звукопис/ за певного літературного контексту, або за певної ситуації".

1. Найбезпосередніші звуконаслідування це ті, якими людина передає явища природи, звуки тварин. Здавалось б, що коли ми кажемо: "жаби квакають" або "курка квокає", то тут звуконаслідування. Але слово "квакати", як звук/ ми чуємо і від жаби і від качок /так само "квокати" і від качок/. Тут ми маємо лише прагнення до звуконаслідування, але всеж приходимо до умовності.

2. Відомий французький мовознавець Балі каже з цього приводу, що й самі оклики є лише прагнення до символіки звуків, а насправді вони є умовними. Як вказує сьогоднішній найвидатніший в англійській мові лінгвіст О. Есперсен, з почуття болю:

німець крикне аа!

данець " " аус!

француз " " ай!

англієць " оо!, оу!

Знаки ці за своєю природою є умовні (хоч, погляд на перший ніби подібні).

3. Коли звуконаслідування використовується в мистецтві слова як звукопис або ономатопея / відтворення імени /. У Шевченка маємо: " хто се, хто се, по цім боці чеше косу"; це ніби відтворює шелест счароту /умовно/.

Або у поета М. Ореста: "чи чуєш лопети і рокоти потоків".

І н т о н а ц і я в р е ч е н н і.

Інтонація ~~журналістична~~ має свій ефект лише в тій мові, до якої підходимо з розумінням. Коли ж підходимо до інтонації в реченні в іншій мові, то вона вже є відмінна. Отже, інтонації нормальні і не нормальні в різних мовах різні. Напр.: питальна інтонація в одних мовах виражається підвищеним тоном вкінці речення, а в других інакше. Тому її значення /розуміння/ тієї самої інтонації в різних мовах різноманітне. Ті явища вимови, які є універсальні, тобто одні і ті ж у різних мовах, будуть явища суто деструктивні /явища тремтіння голосу, заїкування і т.д./. Але це до системи мовних знаків не входить, бо не дає нічого позитивного. Немає об'єктивно звуків, які були б безпосередньо пов'язані зі звуками природи; звуки вистворює людина суб'єктивно. Що ж до частин слів, то тут вплив безпосереднього значення на звуковий склад зовсім неможливий і ніколи не відбувається. В сучасній арабській мові маємо нормальне жіноче закінчення ^{-eh}; напр. слово "ніч" - арабською мовою буде "leileh" /множина "leilêh"/. У класичній арабській мові /середньовічній/ буде: "lailatu", множина "lailātu". Однина відрізняється тут від множини тим, що множина має подовжену голосівку, а це ніби безпосередньо відповідає значінню множини.

Пізніше вдалося встановити, що це зовсім не так, бо в закінченні "lātu" ховається суфікс "aw". Отже, первісно було в множині "lailawatu". Тут, здавалося б, граматичне значіння відповідає звуковому складові, але виявилось, що наслідування звукового /звукопису/ немає.

О с н о в н і ф у н к ц і ї м о в и.

За основну функцію мови найкраще вважати: І. к о м у н і к а т и в н у / від слова комунікація - взаємозв'язок, оповіщення/-

вживання мови для передачі певних переживань чи думок. Ця функція визначається як основна. Більшість мовознавців вважають її за основну в погляді походження; якщо визнавати виникнення мови з практичних потреб у сигналізації подовання, небезпеки, тощо, то тоді можливо, що первісна мова була комунікативна.

Вживання мови для передачі понять іншим мовляцям деякі мовознавці не вважають за основне, а за основне вважають функції мови ³пізнавального погляду. Питання мови, як знаряддя думки, є складне, і вчення про нього висунула психологічна течія мовознавства. Фундатором її є видатний німецький політичний діяч і мовознавець Вільгельм фон Гумбольдт, діяльність якого припадає на 20-40. роки минулого століття.

Свою концепцію мови він визнавав як ідеалістичну концепцію мови, як вчення про суб'єкта мови - дух нації. За 60. років минулого століття була перероблена його лінгвістика такими німецькими діячами - фундаторами народної психології - Штайнталем і Ляцарусом. Вони переробили її в сторону психологізації. Духом нації вони вважали психологію нації. Це містичний чинник перероблення на більш досконалий. Ця концепція була перейнята українським мовознавцем Олександром Опанасовичем Потебнею /80-90роки мин.ст/.

Його оригінальність полягає переважно в галузі ^{теорії} літератури. Ще пізніше, в 900-их роках, концепція народної психології була перероблена відомим німецьким психологом Вільгельмом Вундтом. У нього національна психологія ^{величчя} суспільства є умовна, тобто національна психологія ставиться на задній план, а на перше місце висувасться колективна.

Отже розрізня ^{ють} три етапи еволюції ^{чи} розвитку цього вчення про мову:

- 1/ Національно-ідеалістична /Гумбольдт/
- 2/ Національно-психологічна /Штайнталь і Ляцарус, а почасти і Потебня/.

3/ Колективно-психологічн^{ий} а поставлений ваги національного чинника в розвитку мови /Вільгельм Вундт/.

Основна аргументація: для того, щоб можлива була передача певних понять іншим мовлянам, треба, щоб існувало духове, чітко окреслене значення того чи іншого слова. Вони говорять: доки не було певного слова, доти поняття було в туманному стані. Отже людина без слів точно мислити не може. Отже основна функція мови - у творенні думки, в усвідомленні мовлянином того, про що він думає. Більшість мовознавців тримається комунікативної функції мови. Як основної в таких міркувань!

Багато психологів говорять, що мислення - це внутрішня мова. Нормально ми мислимо словами і словосполученнями, хоч це твердження трохи спрощене, бо в думках ми швидше мислимо, а через це уривчисто. Бувають випадки, коли мислять не словами, а образами певних рухів, нпр: шашок чи шахів; або математик може мислити не словами, а певними цифрами, і т.д. Але це все випадки, а в цілому мислення відбувається за допомогою слів.

Чи можливе мислення цілком без значів - питання тяжке, і більшість мовознавців вважають це за неможливе. Прихильники цієї тези мають рацію, але з цього факту роблять надто далеко-дучі висновки: коли математик виконує якусь задачу, то він не думає, якими словами користуються, а знаками з якої мови.

Практика перекладання показує, що перекласти з одної мови на іншу можна цілком точно, хоч можливо, що кількість слів в одній і другій версії не буде однакова. Інша справа в адекватним перекладом, щоб зберегти естетичну вартість /мистецьку/. Трудність у перекладі полягає в підборі відповідних по естетичній функції слів. Нпр. візьмемо вірш німецького поета Рільке "die fallen mit verneinender Gebärde"

—"Iон" падають з заперочливим жестом".

Трудність, що "verneinender" доводиться передавати через прикметник "заперочливий", у нас мало вживаний. "Gebärde" в німецькій мові вживається в літературі вищої мистецької вартості, а в нас "жест" вживається в звичайній буденній мові. Отже суто розумовий зміст вислову конче потребує для своєї реалізації якогосьбудь образного оформлення, здебільшого мовного. Проте, він не зв'язаний обов'язково з певним мовним оформленням, і може лишатись тим самим в різних мовах і в різних словосполученнях тієї самої мови. А це і означає, що за основну функцію мови править комунікативна функція, а не пізнавальна.

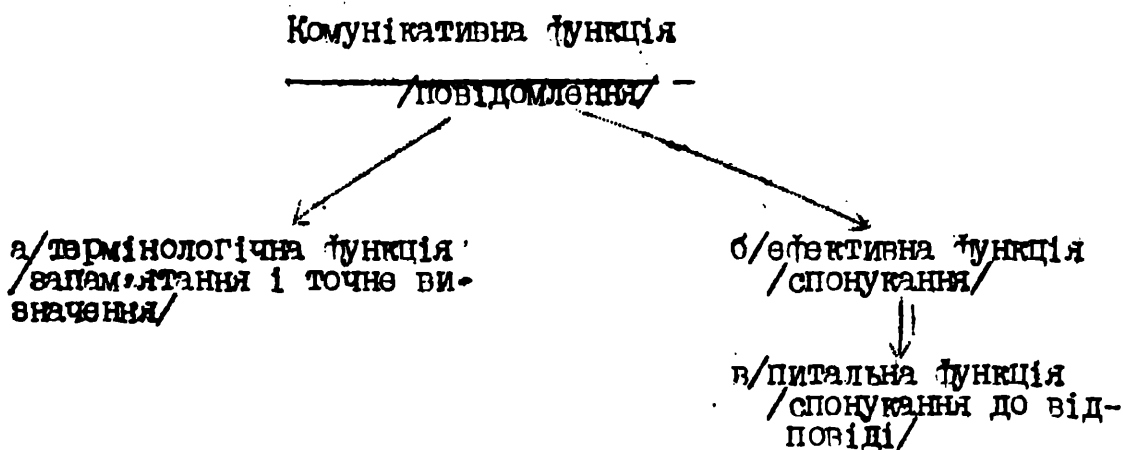
"Стіл" в давню — слов'янського "столь" — в праіндоевропейського "stolos" — значить "слати", "постіль". Для нового значення використано старе слово. Нові слова і нові форми слів виникають не через потребу нових слів, а для економії вислову (одним словом замінюють двох або трох слів) або для вираження естетичного почуття.

Пізнавальна функція вживається для чисто термінологічного визначення, щоб точніше передати ту чи іншу думку. Але це буде за частину комунікативної функції. Люди з основною мислять у словах, але здатні зберігати той самий зміст мислення при вживанні інших словосполук, а тим самим здатні абстрагуватись і від конкретного звучання певних слів, і від естетичних і емоційних відтінків, зв'язаних із тим звучанням, і навіть від граматичної форми.

В сучасному мовознавстві ці питання розглядаються як дискусійні. Більшість німецьких і англійських мовознав-

ціл^і прихильно до розуміння мови як знаряддя мислення, до пізна^{вальної} функції. Французькі і романські мовознавці обстоюють комунікативну функцію і вважають внутрішню мову певною рівнод^внісною зовнішньої мови; бо в унутрішній мові форма комунікативної функції мови вживається навіть там, де думка цього не потребує. Деякі мовознавці висувають ще ефективну, /ту, що до чогось спонукає/, імперативну функцію /наказ, спонукання мовою до якоїсь дії/, але це тільки спеціалізований зміст комунікації, а тому розглядати це окремо не потрібно.

Деякі мовознавці висувають ^{і ще} питальну функцію. Від ефект^{ив}ної функції вона відрізняється лише тим, що звернена не до певної дії, а до певної відповіді про те чи інше, невідоме мовляч^инові. Питальна функція - це теж спеціалізація змісту комунікативної функції. Це ^в виглядає так:



ЛІТЕРАТУРА ДО ЦІЛОГО КУРСУ

І/ Українські джерела.: Булаховський - член Укр.Акад.Наук - "Походження і розвиток мови" /25-26 рр./.

Курс "Основи мовознавства" - за ред.Булаховського/1928 рік - перше видання, 1931 рік -друге видання/.

Багато теоретичного і ^{такого} що відноситься до загального мовознавства у Євгена Тимченка. "Курс історії українського мовознавства"

2/ Щодо загального курсу польської мовою є книга Н. Ганделя
J. Handel, Dzieje językoznawstwa, Lwów 1935.

3/ "Общее явн коведенио" - Поршозинского /рос.мовою/;

Томсон: "Общее явн кование"; ..

Богородицкий: "Общее языковеден"е".

З московських видань: "Явн к и общество" /рекомендується в
длким застереженням/ 1937.

Багато мовознавчих статей є в "Литер.Енцикл".

4/ Німецькою мовою: Schrijnen - Einführung in das vergleichende Studium der indogermanischen Sprachen".

У французькій мові: Vendry es: "Le langage".

6/ В англійській мові: особливої уваги заслуговує книга O. Jespersen
- "Language" /Вона в нім. мові під загальноком
"Sprachen"

ЕКСПРЕСИВНА ФУНКЦІЯ

Функція /виразності чи виразистості мови/ є незалежна від кому-
никативної функції. Ця функція заслуговує на особливу увагу ,
термін
бо "виразистість мови" зустрічається скрізь, не тільки в мовознавстві,
а й в літературознавстві, критиці і т.д. Поняття експресивної функції було розроблене французьким лінгвістом Балі /учень де-Сосюра/.

В концепції Балі визначення експресивної функції виходить з дуалістичного розуміння психічного життя людини; це означає визнання двох рівнорідних функцій мови. В ній розмежовується функція інтелектуальну і функцію експресивну, яка відбиває по-
чуттєву сторону мови. Через інтелектуальну функцію мовлянин передає об'єктивно і абстрактно другому певний зміст. Через експресивну

-мовлянин виявляє свій емоційний інтерес до того, що він говорить, і своє почуття, зв'язане з тим, що він думає. Балі каже, що тенденції обох функцій несполучні між собою. З одного боку, є мова ідеальна, мова ідей, а другого – відхили від ідей, якій додаються емоційні забарвлення для поглиблення розумового змісту:

Мовна ^{с^я} система, за думкою Балі, може передавати суто абстрактні поняття, а щоб вони стали емоційно забарвленими, потрібно мову порушити внесеним моментів іраціональних. Очевидно, що цей найгостріший розподіл мовних функцій відповідає тому поняттю мови, яке подає де-Сосюр розрізняючи мову як систему знаків і мову як акт говоріння /parole/.

Балі обстоює це способом такого порівняння: той самий орган людського мовлення не може виконувати одночасно двох функцій. Нпр: той, хто розмовляє, не може зосереджувати увагу і над змістом і над мистецьким оформленням того, що говорить. Проте і після цього порівняння твердження Балі лишається неясним, бо сучасна психологія не так гостро розрізняє емоціональну і раціональну сторону мови /ці дві сторони не є протилежні, а відносні/.

Інтелектуальна незв'язність змісту не є зумовлена наявністю емоційного забарвлення. І навпаки, коли зневажливо ставитись до певного змісту без емоційного забарвлення, то і інтелектуальна, і емоційна сторони вислову понижуються разом.

Отже комунікативна і експресивна функції хоч і не тотожні між собою, проте не перетходять одна однієї. Обидві ці функції можуть знижуватись і підноситись одночасно.

Експресивна функція не деформує і не порушує явищ комунікації, а навпаки – додає щось органічно – відмінне. Термін "експресивна функція" часто вживається неправильно, бо часто до експресивних явищ зараховують явища, що не є експресивними, а дес-

продуктивні, і не належать до мови як такої, Навіть у самого Галі емоції зв'язані з експресивною функцією поділяються так:

1/ Емоції спеціально мовні, що виявляються в самій системі мови;

2/ Емоції, що виявляються в поєднанні /"пароль"/ у вимові, міміці, жестах/;

3/ Емоції, що зв'язані з самою ситуацією вислову /насправді ні до мови, ні до експресивної функції мови не належать/.

Ті емоції, що тільки приводять до певної думки, а самі не належать до неї, до експресивної функції мови не належать, бо вони відбуваються поза мовним змістом. Міміка і жести до мови не належать. Міміка – це лише еквівалент мовної системи. Мовні знаки і вислови мають подвійну роль:

1/ Як прикмета настрою мовлянина;

2/ Як знаки певного об'єктивного змісту.

Розуміння прикмети ніяк не відрізняється від розуміння жесту чи міміки, які подає тварина чи людина. Сприймання вислову, як ознаки душевного знаку мовлянина, не відрізняється від сприймання гавкання собаки чи нявкання kota. Адже емоційне сприймання буде однакове, чи розуміємо, чи не розуміємо мову мовлянина.

Отже, можемо розрізнити три категорії знаків:

1/ Знаки – симптоми;

2/ Знаки – сигнали;

3/ Знаки – симболи.

Знаки-симптоми /міміка і т.д./ не дають нам об'єктивного змісту, вони дозволяють здогадуватись про певні події і про суб'єктивне ставлення до них. Знаки – сигнали – навпаки – дають нам об'єктивний умовний зміст певних знаків.

Знаки-символи мають символічний характер і не належать ні до симптомів, ні до знаків-сигналів.

Вони мають певний умовний характер, а з другого боку, вони здатні виявити і афективний бік комунікації. Ця зацікавленість мовлянина може підноситись до певних почуттів, емоцій або афектів. Отже, всі елементи говоріння, в яких ми лише здогадуємось про переживання мовлянина, стоять поважкою мовою і принципово не відрізняються від мови тварин, жестів, симптоматичного, а не символічного характеру.

До експресивної функції мови належать ознаки емоційної зацікавленості мовлянина змістом вислову, проте не всі такі ознаки, а лише ті, що реалізуються саме мовними, тобто словесними і інтонаційними засобами.

Естетична /мистецька, артистична і т.ін./ функція.

Принципова спорідненість естетичної функції з експресивною очевидна. Естетична функція є така відміна експресивної функції, де інтерес мовлянина спрямований не лише на зміст, але й на мовні засоби вискакування, тобто естетична функція є функція вираженості, але відрізняється від простої експресивної функції тим, що проста вираженість може бути і свідомою і не свідомою /автоматичною/. При хвилюванні, нпр, не усвідомлюється, якої мовлянин вживає інтонації.

Окремі акти вибору мовних знаків що не утворюють добірної мови /це лише визначення естетичної функції мови, а не самої естетичної мови/. Треба, щоб окремі акти перетворились на цілу систему мовних знаків. Окремі акти естетичної функції самі в себе творять лише окремі засоби естетичної мови, а коли ті засоби переростають на цілу систему - лише тоді твориться естетична мова.

Естетична функція мови охоплює всі ті мовні елементи, що їх використання зумовлене інтересом мовлянина, скерованим на вибір мовного засобу. Якщо такий вибір мовних засобів відбувається систематично, то він призводить до утворення естетичного стилю мови, певно до мови, як мистецтва слова.

Магічно-релігійна функція.

Вона цілком самостійна, і її не можна звести ні до комунікативної, ні до експресивно-естетичної. Вона базується на таких уявленнях про сутність словесного знаку, які нам зараз дуже мало приступні. Ми зустрічаємо магичну функцію мови переважно у суспільствах, які стоять на первісному рівні культури, а на вищих стадіях культурного розвитку ця функція виживається тільки у формі пережитку.

Для первісної людини, що безпосередньо виживала магично-релігійну функцію, такі абстрактні моменти мислення, як: уявлення, поняття, сутність явища, не існували так, як для нас. Вони для первісної людини становили величини інші, інакше розподілені, ніж у нас. І тим часом як ми в слові виживаємо назву чогось і гостро відчуваємо умовність цієї назви, для первісної людини слово-назва сприймалась цілком природно в зв'язку з предметом.

Не було також думки, що слово-назва може змінюватись, а предмет залишається той самий. В очі первісної людини назва відповідала найсутнішій істотності дійсного предмету і сама становила ніби істоту і означений предмет, через який можна впливати на основний предмет. В усій первісній магії слово фігурує як частина самого предмету, через яку можна впливати на самі предмети; з тих явищ магичного розуміння в мові виділяють певні слова табу — слова про речі, що їх може дотикатися тільки священна особа, а звичайна людина не може навіть їх називати.

Рештки такого табу ми бачимо зараз/заборона деяких слів у різних релігіях і їх назов/ в зв'язку з анімістичним сві-

тоглядом, відносно певних тварин часто зустрічається заборона називати, якого ^{сь} звіря, а для визначення дається не власна, а описова назва /нпр: слясо ведмідь - медолюб/ ; до явища магічно-релігійної функціі належить ще евфемізм: слово, що має певне неприємне значіння замін ^{ється} опісовим похвалючим висловом.

Б У Д О В А М О В И

І. Ф О Н Е Т И К А (третє "фоне" - голос).

З нім. літер. для читання добрий матеріал:

1. "Lehrbuch der Phonetik" - Jespersen'a
2. "Sievers - "Lehrbuch der Phonetik"
3. Forchhammer - "Theorie und Technik des Singens und Sprachens"
- " - - "Kurze Einführung in die Sprachlautlehre"

З підручників російською мовою:

Богородицький: "Русская фонетика" /найкраще видання - післяреволюційне, 1933 - 34 рр./.

Ф О Н Е Т И К А

Поділяється на два відділи:

1. Експериментальна / чи просто / фонетика, яка вивчає звуки суто досвідним шляхом, чи через споглядання, чи через певні знаряддя (тоді зветься ще інструментальною фонетикою).

2. Фонемастика / або фонологія /, яка вивчає використання звуків для утворення слів і словосполук / бо хоч частина слова не визначає якогось предмету, то все ж дає певну ознаку цілого слова./.

І. Е К С П Е Р И М Е Н Т А Л Ь Н А Ф О Н Е Т И К А

поділяється на два підвідділи:

1. Акустика / аку - ^{наука} слухає / про саме звучання. Акустика людського голосу не відрізняється ^{принципово} від акустики інструментальної.

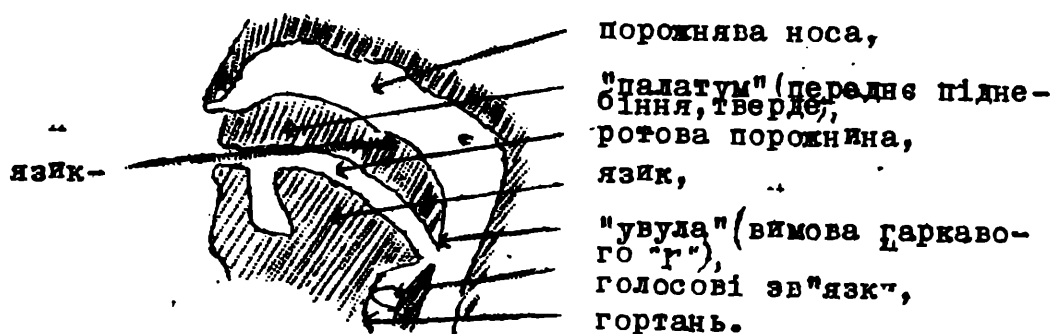
2. Артикуляція ^{це} сукупність рухів, потрібних для утворення звуку. Артикуляційні рухи вивчає фізіологія мови, Принципово сторона акустична і артикуляційна ^{чи то} кінетична, від кінео - рухати / важать однако-

во, проте в загальному мовознавстві вивчають ^{здесьільшого} лише ф і з і о л о -
г і ^{мови} тобто артикуляцію звуків, бо акустичні записи за першим своїм
виглядом не придатні для безпосереднього розуміння. Акустика оперує
досить складними інструментами запису звуків.

З другого боку, акустика є далеко менше важливою з практичного
боку, бо з практичного погляду ^{насамперед} треба знати, як ті чи ті звуки ви-
мовляються. ~~У~~ Принципі, між артикуляцією звуку і його звучанням
є ^{на} відповідність. Тому, напочатку, треба насамперед вивчати
фізіологію звуків.

Акусма є певний тип звучання, фактично незалежний від способу
утворення звуку. Коли дійсно є розходження між артикуляцією звуку
і його звучанням, тоді потрібна аналіза акусми.

М О В Н І О Р Г А Н И



Звуки людської мови діляться на г о л о с і в к и і ш е л е с т і
к и (чи то приголосні).

Голосівки характеризуються відносно вільнішим проходженням по-
вітря крізь порожняву рота або носа, бо позиція язика править за
певну перепону /відносну/, що більше впливає на вимову шелестівок;
під незначним впливом позиції язика вимовляються голосні звуки.

Голосівки характеризуються перевагою загального резонансу супроти
локу перепони, який утворюють шелестівки. Голосівки можуть бути
короткі і довгі (коротке а - а̣, довге а - а̇ т.д.).

В міжнародній фонетичній транскрипції коротке а -- а / тобто без всяких знаків /; а довге а -- а: / тобто після голосівки ставиться двокрапка; так і всі інші голосівки.

Всі голосівки є дзвінки, тобто утворюються з певним напруженням голосових зв'язок. Частина шепелівок теж дзвінки. Глухі шепелівки це ті, які ми вимовляємо без напруження голосових зв'язок / тобто шепотом/. До загальних властивостей голосівок характерне більше або менше наголошення /б а г а т о м о в н и й/.

Динамічний /експіраторний/ наголос характеризується силою видиху повітря. Різниця між звучанням голосівок при експіраторному або динамічному наголосі полягає у виразності. Є ще то́нічний або музичний наголос, який характеризується високістю або низькістю тону. В деяких мовах переважає наголос тонічний /музичний/. Нпр.: сербсько-хорватська мова. В міжнародній транскрипції тонічний наголос відзначається так: вищий тон - $\overset{\frown}{\text{f}}$, середній тон - f ; нижчий тон - f .

В музичному наголосі розрізняємо ще в и с х і д н и й наголос; /коли тон підвищується/ - а, ¹ с п а д н и й наголос /коли тон знижується/ - а.

В и с х і д н о - с п а д н и й /коли тон зразу підвищується, а далі знижується/ - а, ¹

Спадно - висхідний /коли тон зразу знижується а потім підвищується

Всі голосівки характеризуються тією позицією, яку займає язик в момент їх вимовлення /при чому язик підвищується менше або більше/. Рухи язика утворюють звуки в різних місцях, тому і ділять всі звуки на: п е р е д н ь о я з и к о в і, с е р е д н ь о я з и к о в і і з а д н ь о я з и к о в і. Крім того, язик може підійматись вище /і тоді буде ширший прохід повітря/. Внаслідок цього утворюються голосівки широкі, які звучать ще відкритими- вони утворюються при широкому проході для повітря /- вузькі голосівки або закриті, що

утворились при вузькому проході; з цих двох груп кожна дає ще свій ступінь. В чотири терміни: закриті, напівзакриті, напіввідкриті, відкриті.

Г О Л О С І В К И

	передньопіднеб.		середньопіднеб.	задньопіднебінні	
закриті	у	і	і	6 / + /	и
напівзакриті	ø	e	—		o / o
напіввідкриті	œ	ɛ	ə	^ / α /	ɔ / ɔ
відкриті	—	a	α	α	
	лябіялізовані		нелябіялізовані	неогублені	лябіялізовані

1. з передньоязикових або з голосівок переднього ряду "і" є закрите. Також сюди відноситься лябіялізоване "у". "е" є напівзакрите, також лябіялізоване, "o", ɔ — при вимові російського ой. "ə" є напіввідкрите (також лябіялізоване "œ" або "ɛ") — при вимові російського (-то).

2. З задньоязикових або голосівок заднього ряду, закритим буде російське "и", яке фонетично відповідає "і", лише з різницею, що "и" вимовляється з підняттям задньої частини язика. У міжнародній транскрипції "и" позначається +. Лябіялізоване відповідне буде "и" — укр.

Лябіялізованому задньопіднебінному звукові ɔ (укр.-о) відповідає серед нелябіялізованих у міжнародній транскрипції ^ або подекуди з позначенням α (з грецької мови — альфа), як в англ. sun — "сонце".

3. Середньопіднебінних лябіялізованих нема. Сюди відноситься українське широке "и". Редукована голосівка — ə названа так тому, що вживається при скороченні різних голосівок (редукція — скорочення). Це і є голосівка schwa, в єврейській мові /-назва, яка часто вживається для позначення редукованої або іраціональної голосівки.

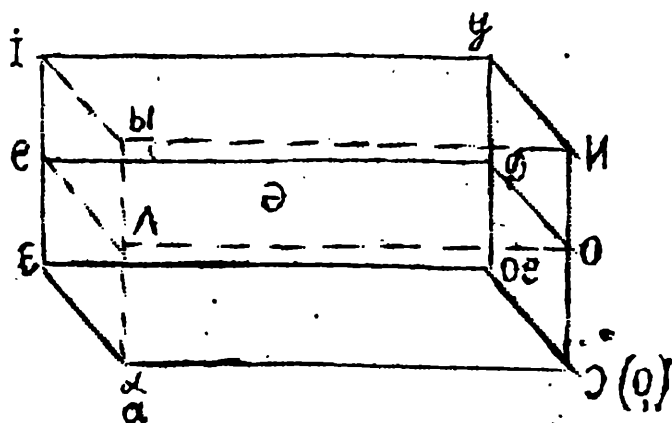
Кожна з цих основних голосівок має за собою необмежену кількість подібних варіантів. Так напр. перехід від "і" до "а" потребує кількох ступневих звуків. Їх може бути 10, 20 і навіть 100. Кожна голосівка може бути назаїзована, тобто повітря проходить одночасово і через рот і через ніс; отже при вимові голосівки бере участь (чи має певний

вплив) і ніс. Для назалізації ^{над голосівкою} вживається такий знак: ~ (~ а)
в слов'янській транскрипції позначаємо так: а.

В міжнародній транскрипції рос. "ы" позначається хрестиком, проте в слов'янських мовах часто вживається "у" (ігрек). В славістиці "ы" взагалі передається через "и". Ігрек може мати різне значіння:

1. міжнар. фон. транскр. у - и̇ ;
2. слов'янознавча транскр. у - ы ;
3. орієнталістична транскр. у = ъ (йот).

СПРОЩЕНА СХЕМА ГОЛОСІВОК БЕЗ СЕРЕДНІ



Ця схема подає ясне визначення, через які стадії може проходити зміна тої чи іншої голосівки. Напр.: е може переходити безпосередньо в "і", або в ѐ, або в ѡ, або в ѣ, або в ѡ, проте не в ы, чи а, чи о.

Коли хочемо показати певний відкритий звук, ^{напр. ѣ,} напіввідкритим, тобто на-
близити до напівзакритого, та зверху або знизу біля звуку ставимо
напівзакрите "е" (так ѣ або ѣ_е); взагалі наближення голосівки до су-
сідн. ^{-вої} голосівки позначаємо через маленький знак тієї сусідньої голо-
сівки після знаку основної голосівки над або під лінією.

ШЕЛЕСТІВКИ

Вони вимовляються (протилежно до голосівок) ^{нааявність} більших або менших перерв у вимові (нааявність шуму).

Шелестівки можуть бути глухі і дзвінкі. У більшості мов є диференціяція на дзвінкі і глухі. Причина дзвінкості шелестівок та ж, що й голосівок, тобто утворюється при певному напруженні голосових зв'язок. Шелестівки так само, як і голосівки, можуть бути довгими і короткими, лише з ^{тією} різницею, що при зображенні довгої шелестівки подіється в другий раз та сама літера - а це і є довгість шелестівки.

Заком

В міжнародній транскрипції довгість позначається горизонтальною рискою, напр.: *vaïa* - ванна.

Орган утворення спосіб утворення	губні		язикові					гортанні
	губно-губні	зубно-губні	зубні	пласкі	між-зубні	зубні	узагальні	
Вибухові (проривні, експлозивні)	p, b	-	t, d	-	-	k, g	q	ʔ = ʔ = ʔ
Спіранти (фрикативні, протиснені)	m, w	f, v	s, z	ʃ, ʒ	ʝ, ɟ	x, ɣ	-	h, ɦ
Африкати	-	ʦ = pʃ	tʃ, dʒ	ʧ, ʤ	-	-	-	-
Носові	ɱ	-	ɲ	-	-	ŋ	-	-
Латеральні	-	-	ɭ	-	-	ɮ	-	-
Тремтятьчі	-	-	ʋ	-	-	-	ʀ	ʕ, ʖ

Вибухові шелестівки це наз. проривними, або експлозивними. До них належать "р" (наше "п") і "в" (наше "б") - губно-губні.

Спіранти це наз. ФРИКАТИВНИМИ або ПРОТИСНЕНИМИ.

До них належать: м / губно-губне "ф" / і w (англ. w) - губно-губні.

Губо-губних африкат, латеральних і тремтятьчих немає.

АФРИКАТА це - цільне сполучення вибухового з спірантом (відповідно).

ЯЗИКОВІ -- розрізняємо внаслідок того, якої частини рота торкається язик: Зубні шелестівки, які розпадаються на пласкі, коли язик має нормальну форму, і кітлоподібні.

ПЛАСКІ: а. Вибухові "т" і "д". б. Спіранти, коли щілина напіввідкрита, "с" і "з".

АФРИКАТИ "ш" і "ж" які позначаються через "с" і "з"

ЛІТЕРАЛЬНІ, коли повітря проходить боком між язиком і стінками рота:

ТРЕМТЯЧИЙ, зубний "р" і увулярний "R"

КІТЛОПОДІБНІ:

ш	- в міжн. транскр.:	ʃ	=	ʃ	(у славистиці)
ж	-	ʒ	=	ʒ	-
ч	-	tʃ	=	tʃ	-
дж	-	dʒ	=	dʒ	-

замість с вживається й ts

До язикових ще належать МІЖЗУБНІ ШЕЛЕСТИВКИ (коли повітря проходить між кінчиком язика і верхніми зубами). Сюди відносяться СПІРАНТНІ ШЕЛЕСТИВКИ -ʃ або p і ʒ або dʒ - англ. глухе й дзвінке th.

До язикових належать ще ЗАДНЬОЯЗИКОВІ, коли повітря проходить через щілину, утворену при підвищенні задньої частини язика, які можна наз. ще ЗАДНЬОПІДНЕБІННИМИ. Але гортанними назвати їх не можна. Вибухові k і g Гортанний вибуховий ʔ або ʔ, або ʕ - той, що відчувається між звуками t і a при вимові нім. Mundart /-говірка/

СПІРАНТНЕ ɣ - в новогрецькій мові позн. ще через "гамму" γ. Носовий звук ŋ не можна плутати з носовими голосівками. Відповідним літеральним буде тверде "л" в тильдом посередині / ɫ̥ /. Замість "х" часто вживають грець. χ (літера "chi"). а також oh.

б ще два підвідділи:

УВУЛЯРНІ шелестівки, куди відносяться вибухове q - і тремтять R і ГОРТАННІ шелестівки, куди відноситься глухий спірант h і укр.

дзвінкий звук "г", який позначається в міжнарод. транскр. знаком ħ

Крім цього, сюди відноситься ТРЕМТЯЧИЙ арабський звук ʕ (дзвінке)

і Ъ (глухе).

ІНТЕРАЛЬНІ І ТРЕМТЯЧІ шелестівки наз. ще ПЛАВКИМИ або ЛІКВІДНИМИ. Коли до них долучити ще й НОСОВІ, то тоді разом наз. СОНОРНІ ШЕЛЕСТІВКИ. Шелестівки можуть також пом'якшуватись, коли артикуляція немов припасовується до голосівки "і". Це припасування досягається тим, що артикуляція здебільшого наближається до передньої частини піднебіння/ПАЛЯТУМ/, звідки і назва, наляталізовані.

Загальний принцип транскрипції пом'якшеної шелестівки той, що додається такий знак: В слов. транскрипції пом'якшення шелестівок також позначається через знак: ʏ /напр. ɲ / або: ʌ /напр. ɲ / . Але найбільше вживається той "i" знак, що є загальний для всіх мов.

Часто в транскрипції вживаються окремі знаки для пом'якшених наприклад: ɲ = ɲ̃ = нь, ʒ = ʒ̃ = укр. "й"

Не всі шелестівки можуть пом'якшуватись / так в таблиці усі звуки праворуч лінії: ʃ не можуть пом'якшуватись.

Слідуючі укр. звуки міжнародною транскрипцією позначаються так:

О - в міжн. транс.: ɔ

Я - в міжн. транс.: ja, "ia"

Г - ----"----- h

Щ - ----"-----

ʃ (stʃ)

И - ----"----- i

Ю - ----"-----

ju, "u"

І - ----"----- i

З - ----"----- z

Ч - ----"----- tʃ / tʃʲ /

Ї - ----"----- ji

Ц - ----"----- tʃ / tʃʲ /

Ш - ----"----- ʃ

У фактичній вимові звуки групуються не окремо, а по складах, вимови і речення групуються не по словах, а по складах і фразах. Поняття "склад", у фонетиці є спірне поняття, тому є у кілька різних визначень, нічого і остаточно ще не вирішено. Звуки групуються по складах незалежно від інтонаційної фрази, а за своєю звуковою якістю. Звуки мають різний ступінь звучності й тому не однаково сприймаються. Найбільшу звучність мають ГОЛОСІВКИ.

РОЗПОДІЛ ЗВУКІВ ЗА СТУПЕНЕМ ЗВУЧНОСТІ:

1. ГОЛОСІВКИ

2. СОНОРНІ шепелістки / носові типу Н, М, і плавкі - Р, Л /

3. дзвінки ^іспиранти й вибухові

4. ~~ВИБУХИ~~ СПИРАНТИ Й ВИБУХОВІ

Поза розподілом будуть звуки шепітні, які існують у специфічній шепітній вимові, а в других випадках не зустрічаються. Якщо голосівка стоїть між шепелістками, то вона сприймається як вершина складу. Так само стоїть справа з СОНОРНИМИ - Р, Л, Н, М, які в такій позиції також творять склад. Напр. слово "МА-ГІС-ТР" є трьохскладове. "Р" тут заміняє голосівку і творить тим склад. У міжнародній фонетичній транскрипції це буде виглядати так: ma/gis/tr

Маленьким кільцем / o / у міжнародній транскрипції позначаються сонорні звуки н, м, р, л, , коли сонорний звук править за складотвірний тобто виконує функцію голосівки .

Якщо ми говоримо що є звуки голосні й приголосні, то сонорні, які творять склад, треба зараховувати до голосних: у польськ. ^{мові} слово "тривати" - трваць-вимовити як один склад неможливо; отже сонорні, які стоять між шепелістками, творять так само склад, як і голосні.

В нашій мові ці сонорні, що творять склад, не можуть бути наголошені. В інших ж мовах вони можуть бути й наголошені.

Напр. чеськ. ^{ке}krv (укр. "кров")

Коли ж дві голосівки стоять поруч одна одної, або поруч голосівки стоїть сонорна, то функції складотвірчого моменту беруть голосівки задньоязикові / крім укр. "у" / Тоді повстануть ДИФТОНГИ, або двозвуки: а + і > "ai" / дифтонг /. Переважно дифтонги утворюються при збігові голосних. Найменш звучними є ^{голосівками} "у" і "і".

Скорочені нескладотвірчі "і" та "у" важко відрізнити від відповідних спірантів. Нескладотвірчому "і" відповідає j (= s') ^{яким} "якшене"

задньоязикове . ŋ Нескладотворчому "-й" відповідає губногубне
Нескладотворче "і" та "у" позначається часто дужкою: і, у.

Розрізнення скорочених голосівок /напівголосних/ і спірантів це не
вирішено остаточно. Якщо голосівки збігаються, а не зливаються
в дифтонг, то виникають між ними переходові призвуки:

$a + i > aii$; $a + u > aui$.

Котра з цих голосівок елементом творення складу, залежить від
окремих законів кожної мови. Це також відноситься до межі складів:

$magi - str, a\text{b}\text{p}$ $magis - tr$.

З нормативними правилами шкільними про перенесення складів це ні-
чого спільного не має.

НАГОЛОС В МІЖНАРОДНІЙ ФОНЕТИЧНІЙ ТРАНСКРИПЦІЇ ставиться не над го-
лосівкою, а перед складом. Якщо є два наголоси /головний і друго-
рядний/, то обидва ставляться перед складами. В слов. мовознавстві
другорядний наголос /ТРАВІС/ ставиться "˘", а головний /АКУТ/ ста-
виться рискою в протилежному напрямку, тобто "ˊ".

Наприклад, слово "багаторічний". В міжнародн. фонетичній транскр.
головний наголос /АКУТ/ ставиться вгору, тобто над лінією ,
а другорядний /на відміну від слов. системи/ - ставиться нижче лінії.

Наприклад: $ba, \text{hato}^{\text{ˊ}} \text{r}^{\text{˘}} \text{t} \text{c} \text{h} \text{e} \text{n} \text{ij}$.

Вченням про наголос займається АКЦЕНТОЛОГІЯ - частина фонетики.

Крім наголосу в окремих словах, маємо ще СИНТАКТИЧНИЙ наголос,
який характеризує або значіння цілого речення, або ж граматичну
роль окремих слів у реченні. Як зразок синтактичного наголосу
можна навести наголос питальний, який зосереджується на питаль-
ному слові. При відсутності питального слова наголос ставиться
на ціле речення, яке у нас виконується з підвищен^{ням} тону на кінці:
"Ти це зробив?"

Все, що ми говорили про звуки, належить до ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ фо-

метик, яка розглядає їх окремо, цілком незалежно від значіння слів і словосполук.

ФОНОЛОГІЯ або **ФОНЕМАТИКА** /другий відділ фонетики/.

Термін **ФОНЕМАТИКА** зручніший, бо мова йде про фонем, але менш живий. Під фонемою довгий час розумівся певний тип однорідних звуків. Так, коли ми візьмемо пом'якшене й тверде "Д" або "Т", то фактично це не відповідає дійсності, бо ступні пом'якшення мають кількість безм. І встановити межу, де кінчається тверде "Т", а де починається пом'якшене "Т" /при вимові/, точно не можна, а можна лише умовно. Кількість умовних варіантів залежить від удосконалення акустичних апаратів. І це відноситься до всіх інших різниць вимови /між глухими й дзвінкими, закритими й відкритими, лямбізованими й неламбізованими/, оскільки в артикуляції переходять одні звуки в інші. Переходових етапів — необмежена кількість. Отже, оскільки термін "фонема" вживається для означення типу звуку, то лишається всього лише умовно

У системі мови існують певні звукові уявлення, які дають змогу об'єднувати певні звуки до відповідної системи. Нове визначення фонем дав видатний учений БОДУЕН де КУРТЕНЕ, а одночасно-французький учений Ф. де СОСЮР. Визначення фонем, яке вони подають є таке: "ФОНЕМА ЦЕ ТАКИЙ ЗВУК, АБО ТАКИЙ ТИП ЗВУКОВИХ ВАРІАНТІВ, ЯКИЙ Є ЗДАТНИМ ВІДРІЗНЯТИ ОДНЕ СЛОВО ВІД ІНШОГО".

Для прикладу візьмемо укр. слово "човен". Родовий відмінок буде "човна". У міжнародній фонет. транскр. це буде так: **ʧoʋɛn**

ʧoʋɛn Очевидно звук "в" належить до необхідного складу слова, і коли його трохи змінити ^{на} іншим то утворюється комбінаторний варіант: **v/w** тобто звуки змінюються, але фонема не зникає. Так слово "кінь":

кінь, кинь, кін
k'ɪn' kɪn' k'ɪn

/ укр. мова /
міжнародн. фонет. транскр. /

маємо фонemi: Н, НЬ, І, І, але К КЬ. Пояснення до слова "човен" і до и
виде наведених відмін "кінь", "жинь", "кін": існують вимови $\check{C} O V E \check{N}$,
 $\check{C} O W \check{N} A$, але різниця між "V" і "W" суто звукова, бо в літератур-
ній вимові "В" ^(W) – зубно-губне, а тут утворюється в $\check{C} O W \check{N} A$
комбінаторний варіант губно-губний. Звуки змінюються, а фонема не
знищується, лише твориться другий її варіант. У вищенаведених ва-
ріантах зі словами "кінь", "кін" маємо "н" пом'якшене і "н" непо-
м'якшене. Слова розрізняємо через пом'якшене чи не пом'якшене "н".
Слова "кінь" і "жинь" розрізняємо через "і" і "и". Навпаки, маємо
пом'якшене і не пом'якшене "к" без розрізнення значіння: – "кь" взагалі
у звуку немає. Комбінацій КЯ, КЬИ, КЬО, КЬ, КЮ в укр. мові не
буває, бо пом'якшення "к" залежить від наступної голосівки. Фо-
нема буде єдина: К/К'. В укр. м. "к" і "кь" не становлять окремих
фонем. В межах тієї самої мови на основі систематики можна устано-
вити, які звуки використовуються для розрізнення слів, а які ні.
 $\check{C} O V E$ – $\check{C} O W \check{N} A$ в цих словах звук "в" є різний (V і W), а ви-
ваємо ту саму літеру "в" (якщо вірно, хоч в другому випадку "в"
губно-губне, а в першому випадку "в" зубно-губне).

Визначення фонем будь-якої мови є рідч тяжка. Треба для того
вивчити звукові варіанти їх. Визначення фонем – рідч дискусійна
і важка, але конче потрібна. Фонема є звук, що має потенціальне
значіння (потенція – можливість). Шелестівка "к" в укр. м. сама
з себе нічого не означає, але вона відрізняє відмінні слова і дає
комбінаторний варіант к/кь. Таких комбінаторних варіантів може
бути стільки, скільки є комбінацій фонем. Комбінаторні варіанти
фонем не мають навіть потенціального значіння, бо постають через
вторинний (секундарний) процес вимови. Комбінаторні варіанти у
вимові фонем-ті, що творяться від комбінацій звуків. Вони ще назива-
ються ПОЗИЦІЙНИМИ, через позицію у своєму звуковому оточенні.

При всякій комбінації фонем вимова їх необхідно змінюється. Чи припустити комбінаторні варіанти фонем на слух — не має ніякої принципової ваги.

Крім комбінаторних або позиційних варіантів фонем є ще ЕМОЦІЙНІ, або АФЕКТИВНІ, тобто слово вимовляється не з нормальною інтонацією, а з посленням через ту чи інші емоції, насамперед хвилювання. У фонетичній системі укр. м. довгих голосівок немає, тому афективне подовження голосівки не дає змоги розрізняти слова. Маємо ще і н д и в і д у а л ь н і в а р і я н т и фонем, які зв'язані з індивідуальними звичками мовлянина і його індивідуальним мовним апаратом. Нпр.: якщо мовлянин-українець вимовляє "р" гаркаве, замість нормального "р", то це індивідуальний гаркавий варіант, бо в укр. м. немає випадку, де б зміна нормального "р" на гаркаве привела до зміни значіння слова. Отже всі три варіанти фонем припасування фонем до якихсь чинників мовного процесу. А саме: комбінаторні чи позиційні варіанти постають через припасування фонем до її звукового оточення. Емоційні або афективні фонетичні варіанти постають через припасування фонем до психічного стану або настрою мовлянина.

Індивідуальні фонетичні варіанти постають через припасування фонем до індивідуальних властивостей мовних органів мовлянина.

Для функціонування мовного процесу всі ці категорії варіантів фонем ніякого значіння щодо мовної системи не мають. Існування фонетичних варіантів 3-ох типів може заважати взаємному розумінню (це у випадках ненормальних). Але в переважній більшості вони не заважають, бо свідомість мовлянина не звертає на них уваги. Отже в нормальному функціонуванні мови наявність фонетичних варіантів хіба що дещо заважає, а більше не діє зовсім. Проте у процесі звукових змін ці фонетичні варіанти зачать дуже багато. Особливо

у фонетичних змінах відіграють роль комбінаторні варіанти. Через безпосередній зв'язок фонем і значіння слова, фонем називаються або звуками семасіологізованими (фонема – той звук, який набирає потенціального значіння), або звуками фонологізованими (фонема – звук, але фонологія – вчення про фонемі). Різниця між звуками, які в одній мові вживаються як окремі фонемі, в інших мовах можуть приводити лише до комбінаторних варіантів. Напр.: різниця між закритим і відкритим звуком "Е" в рос. мові є лише комбінаторним варіантом. Порівн. "Е" відкрите в рос. мові в слові "мел" і "Е" закрите в рос. мові в слові "мель".

У франц. мові, де є відкрите й закрите "Е", це приводить до

постання двох фонем:

В німецькій мові	{	mais /mɛ/	= але,
		meis /me/	= вони, мої.
		satt /zat/	= ситий,
		saat /zāt/	= засів.

В нім. мові відміна довгого і короткого варіантів творить відмінні фонемі. Питальне укр. речення різниться від стверджувального через відміну інтонацій. Так само і в рос. м. і в інших слов'янських мовах. Проте є багато мов африканських і азійських, які вживають інтонацію для відрізнєння окремих слів. Так нпр.: в муринській мові "е" і "фу" означає "біль". А те саме слово, тільки підвищеним тоном, з іншою інтонацією, означає "волося" – "фу".

Слово 1 а j в сіамській мові може означати 5 понять:

1. 1 а j – строкатий,
2. 1 а j – золотити,
3. 1 а j – з висхідним тоном – кілька,
4. 1 а j – зі спадним тоном – перевіряти,
5. 1 а j – з тоном висхідно-спадним – мастити.

В укр. мові дзвінки шелестівки в кінці слова лишаються дзвінкими: сад, дуб, а в рос. мові переходять в глухі, так само в польській і німецькій. Оскільки збереження дзвінкості шелестівок в російській і польській мовах на кінці ^{слова} не можливе, то маємо єдину фонему, і вона має варіант відповідної глухої. Мова характеризується фонемами, а не варіантами.

ЕВФОНІЯ трактує про милозвучність; ^{це} фонетична естетика мови. Нпр. всі слова у вірші: "Гармидер, галас, гам у гаї" - в Шевченка починається з фонемою "Г". Цим самим наслідуються певний шум. Таке явище називається алітерацією - коли кілька слів починаються з однієї фонемою. Алітерація може бути і без звуконаслідування: в Шевченка маємо: "Туман, туман та пустота..." - тут алітерація править лише за засіб звукової виразності мови. В системі віршування, де кожен рядок містить свою алітерацію. З естетичною метою, нагородження тих самих фонем може бути не тільки на початку слова (назвук), а й у середині слова (середозвук), і в кінці слова (визвук). ГОМЕОТЕЛЕВТОН (рівне закінчення) твориться, коли визвуки містять повторення тих самих фонем. АСОНАНС голосівок особливо вживається в народній поезії. Нпр. "На ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хредений".

Гомеотелевтони бувають у трьох відмінах:

1. АСОНАНС (голосівки),
2. КОНСОНАНС або ДИСОНАНС (шелестівки):

Кривавить серце гвоздики

На колах зелених клумб,

Відбили потoki

Сонячний німб.

(О. Слісаренко).

3. РИМА (голосівка і пелестівка повторюються ті самі).

Тотожні або подібні фонеми можуть нагромаджуватися ^{1/} в середозвуку.

Напр. у поезії М. Ореата:

"Як сумнр думати, що той полон солодкий

Душ наших був такий летючий і короткий."

Повторення рівнозвуччя в середозвуку зветься ГОМЕОФОНІЄЮ (рівне вивчання), або СЛОВЕСНОЮ ІНСТРУМЕНТАЦІЄЮ.

Коли ми говоримо про розподіл фонетики на експериментальну фонетику і фонематику, то це розподіл принциповий, а не практичний, бо при вивченні мови фонематику ^{наперед} не дані, а їх треба знайти. Тому фонематика називається ще АНАЛІТИЧНОЮ ФОНЕТИКОЮ. Фонетиці аналітичній протистоїть фонетика комбінаторна, яка встановлює комбінаторні варіанти залежно від звукових комбінацій у мові. Фонетика поділяється ще на ЗАГАЛЬНУ, себто систематику звуків людської мови, і ЧАСТКОВУ ФОНЕТИКУ окремої мови, яка може бути ДЕСКРИПТИВНОЮ (описовою), що визначає звуковий склад мови за певного часу і в певному мовному середовищі. Вона описує фонетичний склад за певного ^{оди. відтинка} часу. А з дескриптивної ^{чи} синхронічної виростає НОРМАТИВНА ФОНЕТИКА, яка вирішує, яке саме фонетичне вимовлення треба вважати за правильне. Нормативна фонетика мусить оперувати на матеріалі ОПИСОВОЇ фонетики. Протилежно до описової фонетики - ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА вивчає історію звукових змін. Вона ще зветься фонетикою ДІАХРОНІЧНОЮ, тобто крізьчасовою. Історична фонетика досліджує історію звуків у межах певної мови на основі писаних матеріалів, якщо вони збереглись. При відсутності писаних матеріалів ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА ІДЕ ДО ПОРІВНЯЛЬНОЇ ФОНЕТИКИ, що реконструє звуки праявні шляхом порівняння.

Порівняльна фонетика оперує на матеріалах різних мов, переважно споріднених. На основі порівняння споріднених слов'янських мов можна встановити загально-слов'янську прамову. Так саме в порівнянні ^{процесі} слов'янської мови з іншими індоевропейськими мовами встановлюємо

прайндоевропейську мову.

Переходячи до фонетичних змін, відзначимо їх велику вагу в історії кожної мови. Змін морфем принципово для характеристики історії мов вагають більше, ніж звукові зміни. Але фонетичні зміни в мовах зустрічаємо незрівнянно частіше, ніж усякі інші зміни. Через часту зміну фонетичну, суто-ОПИСОВА ФОНЕТИКА по суті не можлива.

Навіть у межах тієї самої мови і добу зустрічаємо все нові і нові фонетичні варіанти. Таким чином, в галузі фонетичних змін мов^{ні} такі часті, що суто-ОПИСОВЕ трактування звуків певної мови майже не можливе. Поміж ^{ОСНОВНИХ} типів різних звукових змін слід назвати АКОМОДАЦІЙНІ ЗМІНИ - припасування фонем до їх звукового оточення. Ці зміни поставть тим шляхом, що певний фонетичний варіант переростає в зміну фонем.

Акомодаційні зміни поділяються на 3 категорії:

1. АСИМІЛЯЦІЯ - уподібнення звуків - здебільшого суміжних.
2. ДИСИМІЛЯЦІЯ - розподібнення звуків - тех переважно суміжних.
3. РЕДУКЦІЯ - скорочення звуків - себто зумовлене звуковим оточенням скорочення фонем, а то і, в кінці, цілковите заpadання ч'я зникнення.

АСИМІЛЯЦІЯ і РЕДУКЦІЯ можуть бути повні і часткові.

ДИСИМІЛЯЦІЯ не надається до такого розподілу. Всі акомодаційні явища (асиміляція, дисиміляція і редукція) найтісніше зв'язані з комбінаторним варіантами фонем і з допоміжним призвуком, що поставить із цих фонем і варіантів.

Крім акомодаційних змін, які стосуються до фонем і діють в усіх словах, в яких певна комбінація звуків наліжна, маємо ще ряд таких змін, які є лише в окремих словах. Тому акомодаційні зміни називаються ще РЕГУЛЯРНИМИ, а всі інші ІРЕГУЛЯРНИМИ.

Головні відмінні ірегулярних змін такі:

1. ГАПЛОЛОГІЧНІ (спрощувальні), коли звуковий склад слова спрощується

через випадання або спрощення певного звуку. Напр. слово "голеда" постало з "гололеда", або "мінералогія" спростилась з "мінералогія". Ці зміни відбуваються в окремих словах незалежно від їх значіння.

2. ЕМФАТИЧНІ ЗМІНИ (емфаза - виразтєтість), що постає з виразтєтєсті інтонації, коли на фонему впливає її афективний чи емоційний варіант. В чеській мові, наприклад, маємо слово "страх". Тому, що це слово має емоційне значіння, то голосівка коротка подовжилась, тобто довге "А" постало з короткого "А".

3. ФУНКЦІОНАЛЬНО-ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ, коли звуковий склад певного слова змінюється в зв'язку з його граматичною функцією. Напр. слово "боротися" було в у формі такій: "ся бороти". Але оскільки це слово розб'язати на "бороти" і "ся" стало з семантичних причин (усвідомлення єдності поняття) не можливо, то "ся" перетворилося на певне граматичне закінчення. Воно з змінюється і фонетично, тобто твориться "сь". Ця зміна зв'язана з граматичною функцією слова.

Співвідношення звукових змін можна виразити такою таблицею:

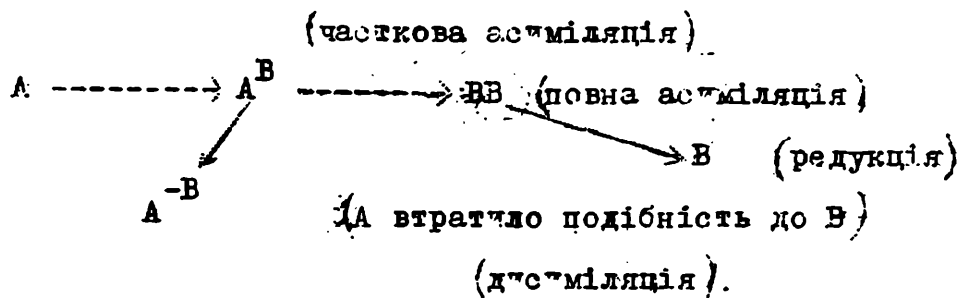
ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ

	зміни в межах окремих слів	зміни певних звукосполук в усіх словах
фон. зміни незалежно від значіння слова	ГАПЕЛОЛОГІЯ	АКОМОДАЦІЯ
залежно від конкрет- ного значіння слова	зміни емпатичні	-----
залежно від абстракт- ного значіння слова	зміни функціональ- но-фонетичні	x -----

АКОМОДАЦІЙНІ ЗМІНИ (припасувальні).

Акомодація об'єднує в собі асимиляцію, дисимиляцію і редукцію.

Таке об'єднання є правне, бо це ^{єри} стадії акомодативного чи припасувального процесу. Це можна виразити через таку діаграму:



Припускаємо, що фонема А і фонема В є суміжні. Коли будемо вимовляти разом, то А наближається до В – це і є процес асимиляції, тобто уподібнення. Це наближення може бути не до самого кінця, а лише до середни (як це показано на малюнку), і тоді така асимиляція називається частковою: А почало набувати подібності до В і на процесу середні зупинилось.

Коли наближення відбувається до кінця (тобто після асимилювання стає довге В), тоді асимиляція стає повною. Коли ж це довге асимилюване В знову скорочується, то це являється називається редукцією. Коли ж фонема А прямує до фонем В (наполовину), а потім повертає назад – трохи в протилежному напрямі, то це буде дисимиляція (розподібнення).

Змінам акомодативним, що полягають у припасуванні однієї фонем до інших і які є комбінаторними змінами, у теоретичній фонетичній здебільшого протиставляють СПОНТАННІ ЗМІНИ (с понс – ініціатива, в'яз власної волі. Спонтанні зміни – коли фонема змінюється скрізь, в усіх словах, незалежно від звукового оточення. Як зразок спонтанної зміни в українській мові можна назвати перехід старого "ї" (їть) дає рефлекс "і" в усіх позиціях, тобто незалежно

від того, які це фонемні існують в даному слові, і незалежно від наголосу.

Такі спонтанні зміни в історії мови і в порівняльній граматиці споріднених мов трапляються дуже часто. Проте з розподілу фонетичних змін спонтанні зміни треба виключити, бо є великий сумнів, чи вони існують як окремі вид зміни. Багато фактівців заперечують існування спонтанних змін, напр. одеський вчений Томсон. Зі складу спонтанних змін можна виключити той випадок, коли періодна фонема є складна за своїм складом. Напр., стара фонема в слов'янській мові "ѣ" (яті)-довга, близька до тембра "Е". Правдоподібно, вона була в праслов'янській мові ДИФТОНГОМ (двозвуком). Це "Е" було відкрите і наближене до "А", тобто при записі буде виглядати так:

"ѣ" = прасл. $\frac{e^a > e}{\text{асиміляція}} \text{ відкрите } > \frac{e > i}{\text{укр.}}$

З дифтонгу постав монофтонг, довге відкрите "Е", яке далі перетворилось на довге закрите "Е", а в укр. мові воно перетворилось на довге українське "І", і потім на коротке "І". Все ж не всі ті стадії можна розглядати як спонтанні зміни; адже частина процесу протасування: $E^a > E$ - є повна асиміляція (а не спонтанна зміна), в межах тієї самої фонемі.

Раніше в праслов'янській мові зустрічалося:

1. НАЗАЛІЗОВАНЕ $O = \tilde{O} = Q$ укр. O }
2. НАЗАЛІЗОВАНЕ $E = \tilde{E} = E$ укр. E } повна редукція носового пр'язву

В українській мові ці два звуки втратили назалізований характер;

Q і E можна вважати за складні фонемі: $O^H > O$, $E^H > E$; втрату назалізованого пр'язву в "О" і "Е" можна вважати за процес редукції через протасування в середині самої складної фонемі. Поза тим, якщо фонема змінюється ніби в усіх позиціях, то правдоподібно, цей процес відбувався по окремих стадіях, напр. довге "ѣ" (яті) наближалось до "І" спершу при комбінації з голосівками переднього ряду (в межах одного слова).

Розглядаючи історію змін, твердимо, що зміни відбувались частково, тобто певними етапами. В давньосередньовічній мові, яку можемо простежити протягом 4500 років, бачимо, наприклад, що гортанний вбух ² (як в німецькому "Mundart" між звуками "d", "a" в кон- тійській мові зник зовсім; тут проходить акомодативний процес по певних етапах. Після того, як всі етапи скінчились, здається, що звук зник незалежно від фонетичного оточення. Отже треба сказати, що межа, яка відділяє спонтанні зміни від акомодативних, залежить тільки від міри нашої необізнаності з окремими етапами зміни. Всі акомодативні зміни починаються з існування мінімальних фонетичних варіантів (комбінаторних). Комбінаторні фонетичні варіанти існують у кожній фонемі і в усякій мові. Усяка фонема вимовляється з тими чи іншими варіантами залежно від звуків, які є спереду або після неї. Але ж фонетичні варіанти лишаються скрізь несвідомими і самі з себе, без будь-якого рушійного чинника, привести до змін не можуть. Це тому, що вони існують скрізь і завжди, а зміни мов становлять факти історичні, які не можна пояснити без рушійного чинника. Скрізь, наприклад, шестівка "K" буде вимовлятися перед голосівками переднього ряду хоч трохи пом'якшено - важить тільки, в якій мірі. Фонетичні варіанти існують скрізь і завжди, лише мовлячи не все усвідомлює. Він усвідомлює лише ті звуки, які потрібні для взаємного розуміння. Отже, оскільки комбінаторні зміни не активний чинник, то постане питання: у чому полягає активний чинник? Дуже часто відповідали, що тут діє тенденція до полегшення і скорочення артикуляційних рухів, тобто до економії артикуляційної енергії. В таких випадках виявляється намагання полегшити мову. Так говорить, наприклад, рос. лінгвіст Поліванов: "трискладові слова замінюються на двоскладові, складні звуки - на прості, довгі голосні - на короткі, а короткі - зводяться аж до нуля".

Дійсно, в переважній більшості акомодативних змін, зокрема в асиміляції та редукції, оце й зустрічаємо. Асиміляція, як знаємо, може бути повною і не повною. Вона може ще бути ПРОГРЕСИВНОЮ, РЕГРЕСИВНОЮ і ОБОПІЛЬНОЮ.

Так: праслов'янське "б(ъ)чела" перетворилось в укр. м. на "бджола". Тут афріката "ч" під впливом дзвінкості попереднього "б" перетворилася на "дж"-тобто під впливом попереднього звуку "б" (прогресивна асиміляція). Це слово в рос. м. перетворилось на "пчела"-регресивна асиміляція, коли попередній звук "б" під впливом наступного "ъ" перетворився на "п". РЕГРЕСИВНА АСИМІЛЯЦІЯ ЗУСТРІЧАЄТЬСЯ ЧАСТІШЕ НІЖ ПРОГРЕСИВНА.

ОБОПІЛЬНА АСИМІЛЯЦІЯ ("взаємна") - коли два суміжні звуки впливають один на другий так:

"солодш"ий" дало "солоджч"ий"

(потім дало "солоччий").

"д" під впливом "ш" перетворилось на "дж", а "ш" під впливом "д" перетворилось на "ч".

Маємо ще РЕГРЕСИВНУ АСИМІЛЯЦІЮ голосівок на д'станції, тобто несуміжну. Так, наприклад: "то-перво" - дало "тепер".

Лабіалізований голосний заднього ряду "о" під впливом наголошеного "е" уподібнився до "е". Ця регресивна асиміляція голосівок на віддаленні називається ще ГАРМОНІЄЮ ГОЛОСІВОК, яка характерна більше серед тюркських мов; напр., коли основна голосівка в слові є задньоязикова, то і всі інші будуть теж задньоязикові, або коли основна голосівка передньоязикова, то і решта теж передньоязикові.

Так тюркське "адам" (чоловік) у множині буде "адамлар" (множина родового відмінку - "адамларч" або "Тюль" (тройнда) множ. "Тюллер" (тройнда), родовий відмінок множ. "Тюллерін" (тройнда); тут усі голосівки передньоязикові. Асимілюватись на віддалі можуть і деякі шепелявки

або, вірніше, сполук з шелестівкам"; напр.: давньо-церковно-слов'янському прикметникові "трѣзвъч" в укр. м. спершу відповідало "терез(ъ)вий" (ъ - редукується); потім постало "тверезвий" - під впливом комбінації "ЗВ", звук "Т" перетворився на "ТВ" (а пізніше тверезвий > тверез'ий), тобто між "Т" і "ЗВ" пройшла асиміляція регресивна. Ще ясніше це полегшення артикуляції в'являється у змінах редукційних:

"розсада" дало "россада"-дало "росада",

"пістний" дало "пісся'ий"-дало "пісн'ий",

"обвернут" дало "оббернут" дало "обернут".

Такі асиміляція і редукція можуть відбуватись не тільки в окремих словах, а і на межі між словами, якщо ці слова є суміжні. Вони відбуваються між кінцевим звуком попереднього слова і першим звуком наступного слова: "вел'к-день" дало "вел'гденъ" (така є фактична вимова); "за одн'м разом" дало в говірках "зодн'м разом" (прогресивна повна редукція). Таке яв'ще межислівної асиміляції має ще

іншу назву: валдні зв'язок - з індійської, бо яв'ще асиміляції межислівної ви'являється найбільше в індійських мовах.

В більшості випадків акомодатії бачимо момент полегшення, збереження артикуляційної енергії. Так думає, ^{напр.,} харківськ'ий вчен'ий акад. Булаховський; але, коли дод'влять до деталей утворення фонем, то бачимо, що вони творяться через ряд переходових етапів, які всі вражати за полегшення артикуляції не можна. Перехід: К > Ч > Ш > С, або ж: Г > ДЖ > Ж > З; л'як - л'ячний, друг - дружній.

"К" перед голосним переднього ряду пом'якшується, і утворюється переходове "йот", яке переходить у м'яке "Х".

Схема дуже складна: спочатку маємо "ке", потім "к" пом'якшується, так творяться "ке". Пізніше (укр. абетков) КЕ - КЄ - К'Є - КХЄ - ТХЄ - Т'ХЄ - ЧЄ - ШХЄ - Ш'Є - СЄ.

Міжнародною фонетичною транскрипцією це буде виглядати так:

$k > k' > k'' > k''' > k^{(4)} > k^{(5)} > k^{(6)} > k^{(7)} > k^{(8)}$, так само у дзвін-
 $g > g' > g'' > g''' > g^{(4)} > g^{(5)} > g^{(6)} > g^{(7)} > g^{(8)}$ ких:

Припустимо, що в більшості приналежних змін є полегшення в артикуляції мовляючого, але тоді ця економія енергії у вимовлянні вимагає більшої втрати енергії в слухача. Тому цього не можна розуміти так, що енергії витрачено менше, тобто, якщо мовляючий ^нлегше, то тяжче слухати й сприймати сторонній особі, і навпаки, якщо мовляючий ^{ові}тяжче, то слухачеві легше. Отже енергія мовної роботи тут та сама, а не менша. Момент полегшення артикуляції реалізується не так часто, як це здається. Якщо ^{воно} реалізується, то тоді це проходить як момент секундарний. Очевидно, що ці зміни не будуть стосуватись до значіння слів і словосполук, тобто не буде це галузь семантична.

У вивченні давніх мов часто буває така трудність, що хоч добре знаємо мову, не можемо сказати, як саме вимовляють той чи інший звук; а все ж таки розуміємо зміст тексту.

Звуки не можуть поставати самі з себе; якщо певна фонетична зміна постає, то ^ттворяться конкуренція, стара і нова вимова конкурують. Мовляючому потрібно себе пристосувати чи до нової вмови, чи до старої. Переходовий період може тривати досить довго. З другого боку, ті мінімальні комбінаторні варіанти, які творять передумову для змін, ^{ом}мовляючий не усвідомлені. Усвідомлення буде аж тоді, коли буде момент свідомого ухвалення, момент позитивної оцінки новотвору. Отже всяке виникнення і поширення нової фонемі потребує активної чинності для подолання старої фонемі. Ця проблема перетворення старої фонемі на нову сформулював у першу чергу Ф. де Сосюр: "Кожна малопомітна фонетична ознака (цебто мінімальний фонетичний варіант) повинна перебільшуватись, якщо її пробують відтворити навмисне". Це значить, напр.: при вмові певної нової

фонема, трохи відмінної від старої, мусимо зосередити посилену енергію на відтворення цієї нової фонемі. Формулюючи коротко, це буде так: акомодативні зміни фонем відбуваються тоді, коли мовлянин, з тих чи інших причин, намагається засвоїти, замість власних і звичних комбінаторних варіантів, трохи відмінні від них чужі варіанти, де-то варіанти іншого мовного середовища, а тим самим перебільшує їх якісно і усвідомлює як нове нормативне звучання цієї фонемі. Часто люди вважають чужу^{вж-} мову за кращу, ніж свою власну. З цього приводу німецький лінгвіст ШУХАРДТ говорить так:

"Якщо будьяку фонаційну (арт'куляційну) властивість особі, яка дійсно надає тону своєму оточенню-якогось князя, царедворця, або актора, - копіюється серед його кола, або якщо будьяку фонаційну властивість учителя нав'язується його власним учням, то вже не доводиться заперечувати можливість свідомого постановлення фонетичної зміни". Індивідуальна фонетична зміна напевне може бути свідомою.

Такі ж думки висловив і англійський лінгвіст Сперсен, який говорить так: "Далеко переважна більшість акомодативних змін починається несвідомо, але ми повинні визнати, що бувають окремі особи, які культивують певну маніру вимовляння більш-менш свідомо - або з артистичних підстав, або просто щоб парадувати нею. І такі мовні маніри подеколи надають тону і переймаються в широкіх колах." ^{цього}

Як ілюстрацію можна згадати вмову одного персонажа у французького письменника Марселя Пруста, про якого сказано: "шелестівки", яких він не вимовляв, здавався ніби грубошамі, яких він не міг чинити."

Цікаво розглянути, як у Західній Європі поширилось гаркаве вимовляння "р". Протягом 16 ст., ні в Німеччині, ні у Франції гаркаве вимовляння "р" не виходило за межі окремих говірок. На кінці 16 ст. у Франції відбулася зміна династії, тронем заволоділа

династія Бурбонів, яка попереду володіла різними провінціями південно-західної частини Франції. Бурбони були репрезентантами гасконської вимови "r". Коли Генріх IV став королем Франції, при дворі стали переважати його походженням з Гасконії; тому почалося наслідування гасконського "r", дуже рідкотистого. Оскільки це вимовляння для решти двораків було важке, то воно перетворилося на гаркаве "r". Отже, коли раніше вимова гаркавого "r" була малопоширена, то тепер, швидко під впливом двірських кіл, дуже поширюється. Це гаркаве "r" стало поширюватися і серед війська. Коли ж французьке військо за Наполеона I стало часто перебувати під час війни в Німеччині, то і в Німеччині старшини і офіцери перейняли це гаркаве "r". Пізніше воно стало поширюватися серед міського населення, і нарешті серед сільського. Спершу гаркаве "r" поширилося у Пруссії, потім (1866 р.) розбиття Австрії і Баварського королівства Пруссія, спричинилося до поширення гаркавого "r" і в Австрії та Баварії.

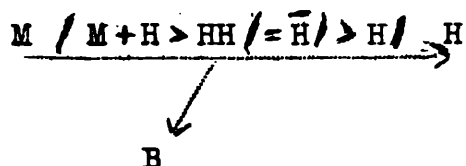
Акомодаційні чи то регулярні фонетичні зміни мають передумовою мінімальні комбінаторні варіанти фонем. Ці варіанти перебілюються, а подеколи і якісно змінюються, при більш-менш свідомому наслідуванні чужої вимови; вони можуть стати далі загальнопоширеними і нормативними, в залежності від соціального престижу та авторитету носіїв тієї чужої вимови. Нормалізація і поширення акомодаційних змін відбувається більш-менш свідомо.

ДИСІМІЛЯЦІЙНІ ЗМІНИ

Вони теж належать до акомодаційних чи регулярних, але зустрічаються значно рідше. В дисиміляції чи розподібненні, фонема, що діляється на дві частини, зветься дисимілятором, а фонема, що набуває речі, протилежних дисиміляторів, зветься дисимільованою. Дисиміляція також буває прогресивна і регресивна і може відбуватися між суміжними і не суміжними фонемами. Зникання фонем є редукція.

Тому процес розподібнення фонем не може мати своїм наслідком зникнення фонем.

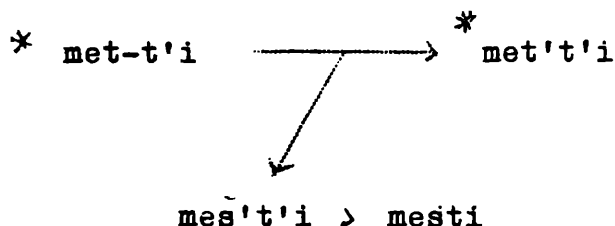
Характеризувати дисиміляцію є питання дискусійне на сьогодні. Приклад дисиміляції суміжних фонем: українське "кімната" в деяких говірках змінюється на "ківната". Очевидно, дисимілятор - "Н"; тут є момент часткової асиміляції: "М" наближалось до "Н", і відбулось уподібнення в напрямку до довгого "Н". В звучанні "М" відбулось наближення до "Н". Але потім це наближення перервалось, і процес повернув в іншу сторону; так виникла фонема "В", що вже без прикмет фонем "Н"; "М" є губне, і якщо викнут момент назалізації, то з "М" постає фонема "В". Схема така:



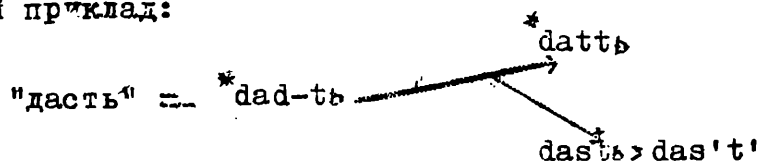
Якщо, протягом асиміляційного процесу, наслідування фонетичного варіанту, притаманного чужому мовному середовищу, припиняється (з соціально-психологічних причин зникнення престижу чи авторитету того середовища), то увага мовлячча зосереджується на тому, щоб процес набув рис, що зможі відмінити від асиміляції, і тоді постає фонема, менш подібна до наслідуваного напочатку фонетичного варіанту, ніж первісна фонема.

Інший приклад:

Інфінітив "мест" походить із первісної форми "мет-ти" (дорівнює *met-t'i); тут очевидно процес ішов до уподібнення *met't'i, але, не дійшовши, відхилився в сторону, і постало mes't'i. Це можна виразити такою схемою:



Аналогічний приклад:



"d" почало асимілюватися до "t", і мала виникнути форма *datt δ , але через дискимінацію /розподілення/ постало "dast δ ".

До дискимінаційних процесів можна зарахувати постання допоміжних шалестівок /аналітичних/, від грецького anaptyxis-виникання посередніх/. Маємо на увазі постання вибухових "т" і "д" між суміжними шалестівками, напр. сучасне "стріт" із "срїт"; "здрїт" із "зрїт". В таких випадках можна припускати, що між суміжними шалестівками почався процес асиміляції, і поставало довге "р"; але увага мовлячча сконцентрувалася на тому, щоб відрізнити "с" і "з" від "р", а через це проголосний звук між "с" (або "з") і "р" перетворюється на чітку фонему "т" або "д".

Так само, коли йдеться про допоміжні голосівки; напр. у деяких романських мовах (в тому числі, у французькій, коли слово починається з "sk" або "st"; то виникає вокальний /голосний/ призвук, що потім перетворюється на фонему "е"; а потім "s" між "е" і "к" випадає і творяться назвуки "ек". Тут можна припустити, що намагання чітко вимовити "s" перед "к" або "т" призвело до постання нової фонему "е".

$$\begin{array}{l}
 \text{sk} > \text{Esk} > \text{E(S)K} \\
 \text{st} > \text{Est} > \text{E(S)T}
 \end{array}
 \quad
 \text{scutum} > \text{e(s)cu} = \text{"щит"}$$

Це є і в українській мові: після випадіння голосівки e_n , постала можливість асиміляції попередньої шалестівки; проте асиміляція не відбулась, а призвела до нового назвуку і нової фонему и_n (сучасним правописом "і"):

$$\begin{array}{l}
 \text{м(ь)гла} > \text{им(г)ла} \quad (\text{гмла}) \\
 \text{р(ь)жа} > \text{иржа} \quad (\text{ржа})
 \end{array}$$

Так само можна пояснити появу допоміжної голосівки в род. мнж.

Тоду полотен від полотно; первісне було:

полотн {ъ} → *полот/т/

*полотен > полотен

Акомодаційні зміни звуться ще регулярними (як уже зазначалося)

Саме ці регулярні фонетичні зміни включають регулярні відносини між звуками споріднених мов. Регулярність утворює основний звуковий і словесний матеріал кожної мови. Переважна більшість звукового складу лексик в одній мові відповідає звуковому складові іншої спорідненої мови; якщо ми маємо на тепер з явище повноголосся: східнослов'янське -оро-, -оло-, -ере-, еле- (тобто комбінації двохскладові, замість одного складу: -ра-, -ла-, і т.д.), то давньоцерковно-слов'янському "глава", "бръгъ", "брада", "град", відповідає чеське "hlava", "breg", "brada" і т.д., і відповідні форми інших слов'янських мов роблять цілком правильне співвідношення в майже всіх слов'янських мовах.

Прочин цієї регулярності (що певні звуки в певному оточенні дають ті самі або подібні варіанти) - це проблема фонетичного закону. Тимчасом як мовознавство аж до середини 19 стол. припускало, що звук можуть давати різні наслідки залежно від значіння слів. німецька школа молодограматиків (Junggrammatiker) в 70 pp. 19 стол. в'явила, що регулярні фонетичні зміни принципово не залежать від значіння конкретних слів і діють безвинятково (оскільки є зміна звукова, а не лексична або граматична, себто маємо зміну звуку, а не зміну морфем).

Тому регулярні зміни стали зватися фонетичними законами; точніше - ФОНЕТИЧНІ закони - це ті регулярні співвідношення між звуковим складом різних, але споріднених мов, які виникають через діяння регулярних фонетичних змін.

Напр. давньоцерковнослов'янському "ра" й "ла" регулярно відповідає сучасне чеське "га", "ла", сербське {з подовженням голосівк} "гā", "lā" польське "го", "ло", східнослов. { укр. рос. білор. } "оро", "оло". Це й є регулярний фонетичний закон, бо всі ці фонетичні відмінні постанні з праслов. "ор", "ол".

Причини цього діяння "молодограматична" школа спершу зробувала пояснення твердженням, ніби регулярні фонетичні зміни відбуваються механічно, тобто суто фізіологічно, без участі свідомості {навіть без напіввідомих елементів психіки}. Таке твердження про суто фізіологічний характер фонетичної зміни висунули основоположники школи Брунман і Остгоф 1878 р.; пізніше вони від цього твердження змушені були відмовитись.

Постання фонетичних змін не можна розглядати як суто фізіологічний процес. Ті органічні рухи, якими людина може обкрувати (напр. дихання) - це є психо-фізіологічний процесом. Фізіологічні зміни відбуваються в мові тоді, коли вони зумовлені штучно або природньо деформованою артикуляцією (людина без зубів не може вимовляти зубних шепелівок, але це суто індивідуальний момент). Бувають і цілі групи племен, які не можуть вимовляти правильно губних звуків; це там, де проколюють губи, щоб вставити прикраси. Тут вплив суто фізіологічного чинника. Встановити будьяку відмінність мовних органів у представників різних рас не вдалось. Кожний звук, який існує, може бути засвоєним кожною людиною незалежно від її походження. Яку б концепцію поняття "раса" не прийняли - між структурою мов і расою немає ніякого причинного зв'язку. Ці міркування змусили "молодограматичну" школу відмовитись від перших своїх тверджень. Класична формула фонетичного закону є така: "Всяке звукосполучення зазнає лише тих самих змін в усіх словах в межах того самого часу, за тих самих фонетичних умов (в однаковій звуковій оточенні) і в межах того самого мовного середовища (а не

тієї самої мови, бо кожна мова розділяється на діалекти, а діалекти на говірки, і тому мовне середовище — це найменша величина мовного оточення.

Звичайно, не скрізь ми знаходимо в мові ті самі звукові сполучення, яких сподіємось знайти за регулярним фонетичним змінами. Можуть бути і інші закони діяння. Поперше, діяння фонетичного закону може змінитись під впливом діяння іншого закону, теж фонетичного, який ніби перетинається з першим; напр. польське — "груд", старослов. "град", укр. "город". Тут у польській мові мало бути "грод", але тут прийшов новий закон: в новозакриту складі "О" переходило в "У".

Другий випадок, коли звуки-інші як сподіваємось — це діяння граматичної аналогії; напр. в укр. мові від іменника "лід" род. відмінок міг би бути "леду", але в східних частинах України маємо "льоду". Зміна тут відбувається за аналогією граматичних співвідношень типу: дім — дому; глід — глodu, тощо.

Цей процес часто перехрещується з фонетичними законами, проте не суперечить принципів беззастатковості їх.

Третій випадок, коли порушується звукова зміна слова — це запозичення слів з інших мов: укр. БОГ — за правильною зміною мало б бути БІГ, і так навіть і є в БІГМЕ, але в літературній мові є БОГ, запозичене зі старослов. мов де переходу "О" в "І" не було.

6. Де три застереження щодо внутрішньої характеристик звукових змін:

І. щодо певного часу. Очевидно, що певний фонетичний закон рано чи пізно перестав діяти в залежності від історичних змін у суспільстві. Проте, доки цей час діяння фонетичного закону не скінчився, ми ще не можемо встановити меж того діяння. Отже, якщо розрізняти перехідний етап, доки фонетичний закон діє (але ми ще не знаємо, як довго), і той етап, коли ми вже знаємо межі діяння фонетичного закону, тоді

отак мов" буде являти собою комплекс переходов"х і закінчен"х мов"н"х законів, а це не можли"во. Але всі мов" перебувають у постійній зміні, і певної межі встановити не можна. Хочби як"м регулярн"ми здавались остаточно відомі нам змін", всі вони поставть в нас-лідок постійн"х змін.

II. Так само незадовільн"м є формулювання, що фонетичні закон" діють безвинятково в межах того самого середов"ща. Ми можемо мовне середов"ще визначати ^{тільки} за мовою, бо мовне середов"ще не збігається з фізичн"м становн"м групами або з антропологічн"м ознакам". Значить, мовне середов"ще є те, де регулярні фонетичні змін" діють безвинятково.

Отже не регулярність фонетичн"х змін зумовлена єдністю мовного середов"ща, а навпаки - мовне середовище визначається регулярн"м діянн"м фонетичн"х змін. В сучасній французькій мові, в"значен"й і нев"значен"й родівн"к "les", "des"^y зв"чайній мові в"мовляється з закрит"м "e", а в урочисій - в"мовляється з відкрит"м (le, de: lE, dE). Значить, навіть у тому самому мовному середов"щі в"мова може бути різною, залежно від урочистого або розмовного стилю д"кції.

Ці біл"я заперечень вказує на те, що регулярні змін" діють обов"язково в т"х самих фонетичн"х умовах. Проф. Б.Т"мченко говорить так: "Фонетична зміна відбувається безвинятково, коли фонетичні умов" строго тотожні."

Коли брати мов" з суто звукового боку, то звуків тотожних не існує. В"мова кожного звуку в кожному слові залеж"ть від інш"х звуків у складі цілого слова, і тому в"мова різн"х звуків в кожному слові якось мінімальн"ю ознакою буде відмінна, бо йдеться не тільки про суміжні звуки, а й про місце наголосу, темп мов" і таке інше.

Отже, з цього суто звукового боку п"тання, в"ход"ть, що строго подібн"х ^в звуков"х моментів не існує. Поза т"м, фонетична зміна зв"чайно

відбувається за певними етапами, порівн. , напр., перехід дзвінких шепелів у глухі перед глухими або в абсолютному визвуку. В сучасній українській літературній мові дзвінка шепелівка лишається дзвінкою у всіх позиціях; - тобто такого явища в українській мові не має, щоб дзвінкі шепелівки переходили в глухі перед глухими. В інших слов'янських мовах це є. Дзвінка шепелівка стає глухою перед глухою в польській, російській, а також у німецькій та багатьох інших мовах. Цей закон змін відбиває певні переходові стадії. Так, в російській мові слово "лодка" стало вимовлятися "лотка" / перший етап. /, тобто спершу дзвінка ставала глухою перед глухою в середині слова. Другий етап: перед словом, що починалося з глухої, "д" переходило в "т" / "ряд стен" почало вимовлятися "рят стен" /. Третій етап - коли дзвінка шепелівка стає глухою в абсолютному визвуку, тобто перед павзою / "ряд " стало вимовлятися "рят" перед павзою /. Четвертий етап, в рос. мові, коли дзвінка шепелівка наприкінці слова почала вимовлятися як глуха, хоч наступне слово починається з голосівки або з дзвінкою шепелівки; напр., подеколи вимовляється "рят окон". Бачимо, що діяння фонетичних змін здебільша йде етапами, і умови для діяння регулярних фонетичних змін поширюються на кожному етапі. Цей процес називається діянням фонетичної аналогії й саме він робить класичну формулу фонетичного закону непридатною: За якою ж причиною фонетична зміна поширює умови свого власного застосування? Це з тих же причин, з яких постають регулярні фонетичні зміни - шляхом перебільшення фонетичних варіантів, через наслідування і перебільшування іншої маніри вимови. Відомий нім. лінгвіст Шухарт каже: " модна, себто більш-менш свідомо або, краще кажучи, навмисна звукова зміна часто призводить до інших звукових новотворів, бо вона надається до хибного вживання, надається до піднесення на новий рівень, спричиняється до паралельної звукової зміни". Таке навмисне вживання видозмінених звуків назива-

ється гіперкоректною вимовою, під якою розуміємо такі явища, коли людина, вважаючи чужу вимову за правильну, переносить певні її явища у свою вимову, -- навіть такі явища, що до правил тієї чужої мови не стосуються. Так, у білоруських діалектах під впливом рос. мови замість "рак" говорять "ряк", через те, що наслідують "я" як "р" в інших російських словах. Аналогічно, в півднічно-рос. говірках, де давнє "ѣ" перейшло в "і", а не в "е", зустрічаємо "кнега" замість літературного "книга", бо мовляни звикли заміняти своє "і" на літературне "е" в словах з давнім "ѣ". Зворотний вплив правопису на вимову є також скрізь гіперкоректним явищем. Фонетичні зміни діють на різних етапах в різних фонетичних умовах; там, де можемо прослідкувати діяння фонетичних умов, часто маємо принципово помилкові пояснення. Ніби, наприклад, фонетичні зміни залежать від зміни артикуляційних органів -- це неправильно, бо органи лишаються тотожними. З анатомічними відмінами людини вимова ніякого зв'язку не має. Проте, в курсах загального мовознавства такі спроби пояснення зустрічаються дуже часто, а тому їх треба детально розібрати, щоб застерегти проти неправильного розуміння фонетичних змін. Якщо, приміром, можлива річ, у представника чорної раси піднебінна кістка товща, ніж у представника жовтої раси, то це на вимову й на артикуляцію звуків впливу не має, а лишається суто анатомічною різницею. Досить часто повторюється гіпотеза нім. психолога й мовознавця Вунта, ніби регулярні фонетичні зміни зумовлені темпом вимовляння. Не помічаємо, щоб цей вплив справді був. Найбільше прискорення темпу життя було за 19 -- 20 стол., але не має ніяких підстав гадати, щоб люди в Західній Європі вимовляли за 19 -- 20 стол. слова швидше, ніж раніше. Функція комунікативна є така потрібна для найелементарніших сторін культурного життя, що вона лишається та сама за всіх умов життя, бо вона є передумовою, а не наслідком культур --

ного розвитку.

А ще спроби пояснити регулярні фонетичні зміни впливом природних (кліматичних) умов перебування даного мовного середовища. Зокрема, пояснення, що в гірських країнах, від розрідження повітря, діяльність легенів більша, енергійніша, а це ніби зумовлює постановня т.зв. придихових шепелівок, себто комбінацію глухого шепелівки з гортанним вибухом "г". Але це виникає й там, де місцевість не є гірська. Гортанні звуки найбільш поширені в народів Арабії, Сирії, Іраку, де немає гірської місцевості. Отже це пояснення так само не є відповідним, як і взагалі пояснення фонетичної зміни природним (фізіологічним) діями. Залежності між артикуляцією звуків і характером повітря та гучністю звучання немає. Тут завжди можна дати інше пояснення. Те, що в нім. мові звук "р" набув гаркавості, рос. лінгвіст^{Р.} Шор пояснює засвоєнням вимови пруського офіцерства. Така вимова в офіцерства ніби з'являлась від зовнішніх умов польового командування, де доводиться кричати на відкритому повітрі. Проте англійський учений О. Сперсен пояснює протилежно, мовляв, в умовах містних цей перехід більш годиться, ніж при вимовлянні на полі. Обидва положення суб'єктивні й безпідставні. Можна з певністю сказати, чому Сперсен так говорить, бо в таких випадках кожний мовознавець виходить із звичної вимови свого оточення, яка не відповідає іншому мовному середовищу.

Далі, доведено, що в момент бездіяльності артикуляційних органи знаходяться в такій позиції, що з неї готові легко перейти до вимовляння питомих звуків даного середовища. Тут артикуляційна база, себто позиція мовних органів (насамперед, язика) за їх бездіяльності, залежить від характеристики звуків, тобто вона є припасована до більшості існуючих в даній мові артикуляцій. Отже характер артикуляційної бази є зумовлений від певних попередніх

змін артикуляційних а зовсім не навпаки. Цю теорію використовують при поясненні переходу дитини в дорослий стан. Дитина наслідує від дорослих звуки їх мови, при цьому засвоює трохи відмінні артикуляційні рухи. При повнолітті ці рухи зберігаються далі, але, через зростання мовних органів, вже дають звуки якісно відмінні від попередніх (бо ж органи вимови виросли). Схема ця виглядає так:

	артикуляція:звучання
старша генерація	аа

Іа молодша генерація за дитинства	аІ.....а
Іа молодша генерація за дорослого віку	аІ.....аІ
Іа молодша генерація за дитинства	а2.....аІ
Іа молода генерація за дорослого віку	а2.....а2

Схема ніби дотепна; але фактично, при розвитку, люди контролюють цей еволюційний процес на слух. Можна переконатись на глухих особах, які не прислухаються до своєї вимови, а через це їхня вимова стає важко зрозумілою. Отже таку схему припустити не можемо. Принципову несуттєвість цих пояснень фонетичних змін викриває Ф. де-Сесюр своїми поясненнями про фонему. Доки поняття фонему як самостійного й єдиного типу звуку не було, доти не було й критерія, за допомогою якого можна було б дати точне пояснення регулярності фонетичних змін. Фонема це той комплекс звуків, який може відрізнити одне слово від іншого. Оскільки в мові відбувається зміна тієї самої фонему, тієї самої фонетичної одиниці, в тих самих умовах, то й наслідки зміни фонему будуть ті самі. Звичайно, не можна заперечити, що в кожній мові і в кожній родині мов існують певні тенденції до змін у певному напрямі. Але яким міром, коли й де саме ці зміни реалізуються - це залежить від причин соціально-психологічних. Зміна музичного наголосу на експіраторний відбувається в грецькій мові протягом останнього століття до нашої ери.

В слов'янських мовах-далеко пізніше. В литовській мові система муз. наголосу зберігається до сьогодні. Протилежна тенденція до розвиненості музичної інтонації зберіглася в російській театральній вимові. Це зумовлено певними причинами соціально-матеріально-го характеру. Слов'янські племена, що колонізували з заходу московську територію, потрапили там у значно примітивніші умовини. Вони перебували в тих примітивних умовах протягом татарської неволі. Через це в московській говірці збереглися і розвинулися такі фонетичні явища (фразова інтонація музичного типу), які супроти загальних тенденцій фонетичного розвитку слов'янських мов є регресивні. Отже, хоч існують певні притаманні певним мовним родинам тенденції до змін, проте треба шукати рушійного чинника в соціально-психологічних причинах.

Н Е Р Е Г У Л Я Р Н І З М І Н И

Вони відбуваються в окремих словах та словосполученнях і не впливають на інші слова. Нерегулярні фонетичні зміни :

1. ГАПЛОЛОГІЯ , що відбувається незалежно від значіння окремого слова;
2. ЕМФАЗИЧНІ ЗМІНИ - залежать від виразності інтонації;
3. ФУНКЦІОНАЛЬНО-ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ - залежать від синтактичної функції слова.

Г А П Л О Л О Г І Ч Н І Ф О Н Е Т И Ч Н І З М І Н И .

Гаплогія - тенденція до спрощення у вимові. Ці зміни характерні тим, що звуки не переходять від одної категорії до іншої шляхом припасування, а змінюються відразу в таких комбінаціях, які сприймаються мовлянином, як важкі для вимови. Це найбільше зустрічається при скупченні плавких і носових, цебто всяких різноманітностей р, л, м, н,. Деякі з цих явищ можна розглядати як асиміляцію на відстані, а деякі, як дисиміляцію на відстані, але тут справа у раптовому характері зміни, без переходових варіантів. Приклади: латинське "lilium" з грецькою "leirion"

{ прогресивна асиміляція } ; в українській мові:

"лицар" із "рицар",

"срібло" із "срібро",

"муляр" із "мурар",

"мармеляда" із "мармарада" (пор. мармур).

Друга відміна гаплоглогії, - коли певна фонема постає або зникає в певному слові через наявність тієї самої або подібної фонемі в іншій частині того слова. Зникання такої фонемі вважаємо за явище редукції. Що гаплоглогічні зміни відразу усвідомлюються як мовні помилки, то й поширення їх можливе лише в такому середовищі, що не дуже дбає про правильність вимови, коли фонема зникає там, де була раніше, наприклад: сучасне нім. Фрідріх" відповідає італ. Федеріго; українське широкостий із ширококостий; інтернаціональне мінералогія із мінералологія. До таких явищ належить перестанова фонем (- метатеза). в тому самому слові: тверезий із терезвий.

В усіх тих явищах характерним є не поступове переростання певної фонемі в іншу, а раптова зміна. Гаплоглогічні явища усвідомлюються, як помилки вимови. Чи гаплоглогічні зміни стались через полегшення вимовляння, - річ дискусійна й розв'язується не так легко, бо те полегшення приводить до важкого розуміння певної відмінної форми того чи іншого слова. Артикуляційний рух прийшов тут до непевності, але це не значить, що результат є легший за попередній. Отже ці гаплоглогічні зміни відбуваються переважно в середовищі неписьменному й відсталому. Вони більше поширюються серед різних говірок і діалектів, а в літературній мові трапляються, як винятки.

Е М О Ц І Я Н І З М І Н И

{ е м о ц і я н і з м - "виразистість" } постають через особливий емоційний наголос і інтонацію фрази. Трапляються такі зміни рідко.

Приклад: чеське "стрѣх" з довгим "ā", замість короткого "a" — в інших слов'янських мовах. Українське діалектне з "много":
 емпатична вимова з "o" довгим, як ^{укр. діалектне} "много", могла заступити нормальну вимову з "o" коротким, коли в словах типу "конь" постало довге "o", зовсім з інших причин — через випадіння кінцевої голосівки ерь /ь/. Тоді ці два процеси змішалися у мовній свідомості; а далі обидва довгі "o" (слова "мнѡго" і "кѡнь") стали відчуватися як нормальні форми, і через перехідну стадію "yo" та "ye" перейшли на сучасне "i", хоч у слові "много" ніякого ерь /ь/ ніколи не було. Ця емоційна інтонація мусить спершу витіснити попередню нормальну інтонацію, а це потребує певних спеціальних умов і буває дуже рідко. Німецька мовознавча школа Фослера вважає, що регулярні фонетичні зміни спершу постають в індивідуальній мові через емоційне забарвлення вимови, і лише потім концентруються в окремих словах і витісняють цим самим стару вимову. Це річ зовсім фантастична, бо насправді емпатичні зміни поза межами окремого слова не поширюються.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ

В них звуковий склад слова змінюється залежно від граматичного вживання того слова. Функціонально-фонетичні зміни зустрічаються значно частіше за емпатичні, але лише в певних категоріях слів. Загальний закон цих змін є такий: коли окреме слово з тих чи інших причин перестає відчуватися як повнозначне окреме слово, а перетворюється на будьяку допоміжну частину речення, то й вимова такого слова спершу прискорюється й скорочується в часі, а надалі скорочується якісно, з випадінням значної частини звукового складу того слова. Випадки, коли слово вживається переважно як оклик чи виклик, або становить частину такого словосполучення,

яке вживається як оклик чи виклик, в українських діалектах зводиться до звичайного рота: "Сла-на віки" замість "слава на віки"; "Пмай-бiг" замість "Помагай бiг". Те саме скорочення через функцію оклику чи виклику зустрічається у формах наказового способу, які часто вживались у формі оклику: латинське "d i c" замість "d i c e !"

"d u c" - " - "d u c e !"

"f a c" - " - "f a c e !"

"f e r" - " - "f e r e !"

Так само таке скорочення впливає на кличну форму; наприклад, "бра" замість "брате", "хло" замість "хлопе", російське "чех" замість "человек". Це зустрічається і в різних формах звертання і чемності: "Вашмось" замість "Ваша милость"; еспанське "usted" із "vuestra merced" "ваша милость".

Найразючішим прикладом є російське "с" (хорошо-с і т.п.). Це пішло від "судар" замість "государ", тобто від форми чемної мови, яка пізніше автоматизувалась. Бувать випадки, коли слова чи словосполучення перетворюються на граматичні частки, втрачаючи значіння окремого слова; наприклад, "мо" із "може",

"ка" із "каже",

рос. "грѣ" із "говори",

"грия" із "говорил",

"мол" із "молвит",

пол. "trza" із "trzeba".

Тамі коли слова чи словосполучення перетворюються на ознаку нових граматичних форм (напр. -ся / перетворення первісного зворотного займенника в знахідному відмінку в комбінації з дієсловом. Так само в сербській мові, де майбутній час недоконаного виду утворюється через допоміжне дієслово "що" / "хоче" /, напр. "реципо" з пра-

слов'янського "ректи хочу". Досить часто в загальному мовознавстві функціонально-фонетичні зміни пояснюють тим, що скорочення у вимові відбувається через утрату самостійного наголосу. Але втрата наголосу тут вторинне явище, зумовлене втратою лексичного значіння. Невірно казати, ніби ці зміни відбуваються через часте вжиття відповідних слів. Це фактами не доведено; а подруге, через часте вживання певна вимова закорінилася б і чинила б опір фонетичному новотворові. Коли б було часте вживання, тоді фактично зміна не відбулася б. З цього випливає, що ці зміни виникають у процесі постання нових граматичних форм. Зустрічаємо у фонетичних змінах також процес зворотний, коли через протиставлення змінюється наголос у слові, тобто посилюється артикуляція рухів, в той час як при функціонально-фонетичних змінах артикуляція рухів понижується. Так нім. слова для відрізнєння підмета й додатка з посиленням наголосом на перших складах^{слів} об'єкт і суб'єкт, замість нормального наголосу на кінці.

Велике значіння відіграє наслідування іншого діалекту чи іншої мови, діалекту з соціальним престижем. Таке наслідування є фактично запозиченням, яке має велике значіння, бо поширює взаємне розуміння на ширше середовище. Не слід усе ж надто перецінювати момент наслідування й запозичення, і не слід підпорядковувати всі зміни наслідування, запозиченню з інших мов, тощо. Треба застерегти проти теорії діяння мовного субстрату. Коли мова певного народу змінюється, коли при різних окупаціях відбувається запозичення мови або в завойовників народом завойованим, або завойовниками від того народу, ми досить часто зустрічаємо, що попередня мова діє на мову запозичену; напр., у грецькій^{придику} звук "г" зник спершу в Малій Азії, через те, що попередня людність Малої Азії не знала цього звуку, а запозичила грецьку мову під час грецької колонізації. В Малій Азії

предиктивний
зник звук "г" як незвичайний для негрецької людності. Вірменська мова є індоєвропейська, проте фонетичний характер тієї мови цілком відмінний від фонетичного характеру індо-європейських мов і подібний до кавказької вимови, через те, що первісна людність була кавказька. Це діяння мовного субстрату не можна розглядати, як єдину причину фонетичних змін. Діяння мовного субстрату можливе саме під час переймання нової мови, а не пізніше. В цілому мова є явище історично-соціальне, а не расове чи біологічне, ні не спадкове явище.

В загальній граматиці, лексиці й семантиці, спірних питань значно менше, ніж у фонетиці. Вивчаємо у фонетиці звуки, які в усіх мовах здебільшого спільні, і лише 20-25 процентів звукового складу є специфічні звуки, що не є спільні в людських мовах. Фонема в різних мовах відмінні, але характер звукових змін - майже той самий. У граматиці справа стоїть інакше. Тут і форми і процеси надзвичайно відрізняються в окремих мовах. Навіть у тій самій родині споріднених мов можуть бути різні граматичні структури. Напр. слов'янські мови від англійської різняться морфологією, яка в англійській зводиться до мінімуму. Англійська мова, як одна з індо-європейських, розвинулась з прагерманської мови, значить, колись вона мала такий наддостаток форм відмінни й дієвідмінни, як і слов'янські мови. Навіть в історії тієї самої мови граматична структура може змінитися. Студіювання граматик потребує більшого заглиблення в конкретний матеріал окремих мов, ніж студіювання фонетики.

.....

Г Р А М А Т И К А

Після граматиком довгий час розуміли все вчення про мову, крім вчення про окремі слова (- лексика). З практичного боку це буде легше сформулювати так: Все, що буде укладатися у форму правил, буде грамати-ка, а все, що можна сформулювати у форму словника, буде лексика.

Але з наукового погляду такий розподіл не виправдується, бо наукові дисципліни різняться предметом і методом вивчення, а не способом викладу. При ширшому вивченні лексики виявляється, що й тут є свої правила. Тому на сьогодні від граматики відділяють здебільшого фонетику, оскільки вона є вчення про звуки. Правда, фонетика принципово розкладається на дві частини: 1. Фонетика експериментальна (про звуки незалежно від значіння), 2. Фонетика (звуки, що мають потенціально значіння). А під граматику розуміємо самі співвідношення звуків і значень. Адже слово, як усяка мовна одиниця, будучи звуковим знаком першого значіння, може вивчатись: 1. з боку звукового складу, 2. з боку значіння звукового складу, 3. з боку співвідношення між системою звуків і їх значінням. Це співвідношення і вивчає граMATика, а само значіння знаків вивчає лексика, семантика й етимологія.

Безпосереднього співвідношення між звуком і значінням слова немає. Слово - знак умовний. Між звуками слова "людина" і поняттям "людина" немає ніякого співвідношення. Проте, є внутрішнє співвідношення між звуками і значінням в словах "люд" і "людина". Ці внутрішні співвідношення вивчаються граMATикою. ГраMATика вивчає спільні елементи звуків у словах чи словосполучах схожого значіння та спільного походження. ГраMATика традиційно ділиться на:

1. морфологію 2. синтаксис. Проте межа між морфологією і синтаксисом фактично лишається непевною. І не тільки в різних граMATичних школах, а навіть у авторів окремих підручників раз-у-раз відмінність морфології і синтаксису формулюється по-різному. Бо тут наукові принципи класифікування граMATичних явищ перехрещуються, з одного боку, з традиційним поділом, а з другого боку, з суто-практичними міркуваннями. З суто-наукового погляду, граMATика могла б розподілятися за суто-науковим розподілом самих граMATичних явищ,

а граматичні явища мають уособлюватися відповідно до відмін граматичної форми слова. Ми відрізняємо в слові його основну частину, як кажуть "пень", пов'язаний з основним чи етимологічним значінням слова, і граматичну форму, яка модифікує основне значіння і вказує на співвідношення даного слова до інших. У слові "людина" пенем буде "люд", при чому пень слова може скласти собою ціле слово, як от саме "люд". Граматична форма (як -ина в слові "людина") модифікує основне значіння і вказує на співвідношення між словами. Ця граматична форма й вивчається граматикою. Проте граматична форма має три різновиди. У слові "людина" - основна частина "люд", граматична форма "-ина". Але тут розрізняються два елементи: І. елемент "-ин-", що вказує на те співвідношення, що "людина" стосується до "люд" так, як "година" до "год" тощо, тобто "людина" - слово спеціальнішого значіння, похідне від основного "люд".

Такі елементи граматичної форми, що вказують на співвідношення між словами того самого пеня, звуться формою словотвору (-ин-).

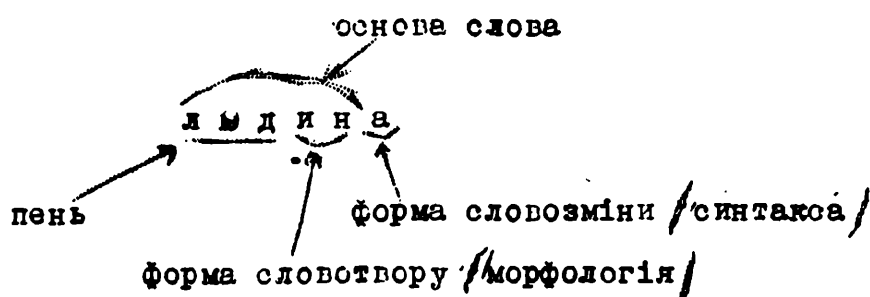
Звуковий її склад зветься морфема чи формант словотвору. А відповідне значіння форм словотвору зветься категорією словотвору. Морфема "ин" - той абстрактний елемент значіння, що є спільним у словах: людина, година, тварина, тощо.

2. Зовсім інший характер граматичного елементу "-а". Коли порівняємо з іншими закінченнями (людина, людини, людину, тощо), то бачимо, що значіння слова тут не модифікується, а те "-а" вказує на співвідношення між словами в реченні. В даному випадку, "-а" вказує

поперше, що це іменник жін. р., подруге, що це однина, і по-третє, що це називний відмінок, себто в реченні це слово може відповідати лише на питання "хто?", "що?" - і править у реченні за підмет або іменну частину присудка. Граматична форма, що вказує на синтаксичну функцію слова в реченні, зветься формою словозміни; її зву-

новий склад зветься формант або морфема словозміни; "а" в слові "людина" є формант або морфема словозміни.

Значіння форми словозміни називається категорією словозміни або синтактичною категорією. напр., в слові "людина" категорією словозміни буде називний відмінок жін. роду однини. Очевидно, форма словотвору й форма словозміни є відмінні, і тому вивчаються в граматиці окремо. Разом пенз морінь і форма словотвору об'єднуються в поняття основа слова напр., у слові "люд" - пенз збігається з основою.



Очевидно, що найпростіше було б ту частину граматики, яка вивчає форму словотвору, називати морфологією, а ту, яка вивчає форму словозміни, називати синтаксою. Це був би єдиний науковий розподіл морфології і синтакси. Але фактично цей розподіл майже не живається. Це з таких причин: з одного боку, часто зберігається традиційний розподіл, як він існував ще за античної доби в римській і грецькій граматиках. За концепцією античної граматики, яка зберігається деякою мірою і зараз, морфологія є вчення про форми слів у реченнях, а синтаксис - про словосполучення в реченнях. Лише в 19 ст., при глибшій філософській аналізі граматичних явищ виявилось, що такий розподіл фіктивний. Адже слова сполучаються в реченні відповідно до їх граматичної функції, себто відповідно до значіння форм словозміни; так що вивчати значіння форм словозміни і вивчати сполучення слів

у реченні... це абсолютно те саме. Так само про значіння форм словозміни ми можемо дізнатись тільки із сполучень слів у реченні. Коли визначити оштакую традиційним способом, як учення про сполучення слів у реченні, то значіння форм словозміни буде належати до синтакси, а форманти словозміни будуть належати до морфології. Розподіл виявляється дуже не-послідовний, бо до морфології потрапляють і форманти та категорії словотвору, і форманти словозміни, а до синтакси потрапляють категорії словозміни. Врештов цілком ясно, що самі значіння форм словозміни незалежно від відповідних морфем чи формантів зовсім неможливо, так само, як не можна вивчати морфеми словозміни незалежно від їх значіння; бо тільки за допомогою значіння ми їх можемо визначити. Але можливо і вручно викладати в такий спосіб граматику, бо щоб ознайомити учнів із значінням форм словозміни, треба, щоб вони спершу знали ті форми, себто знали, про що йде мова. Ось тому спочатку треба запам'ятати звуковий склад закінчень словозміни, а потім вивчати їх синтактичну функцію. Ось чому у практичних підручниках зберігається науко^{во} зовсім не-задовільні вчення про морфологію; просто подається звуковий склад морфем словозміни, а значіння їх характеризується лише в найелементарніший спосіб; а потім у синтаксі значіння морфем словозміни вивчається далеко серйозніше. Щодо форм словотвору, то жільна граMATика не знає, що з ними робити, та й фактично мало вивчає їх. В науковій граматиці розподіл між морфологією і синтаксисом повинен бути лише той, що морфологія вивчає форми словотвору щодо їх звукового складу і значіння, а синтаксис вивчає форми словозміни щодо їх звукового складу і значіння.

Синтактична функція позначається формою словозміни, але може позначатись і інакше. Є такі синтактичні категорії, що вони ніякими формантами окремих слів не позначаються. Це може бути так звана нульова морфема, чи нульовий формант, коли відсутність морфем слово-

зміни сама вже править за ознаку певної категорії; напр., у слові "л ю д" не маємо не тільки морфем словозміни, а й морфем словотвору, проте слово "люд" вживається як наз. відмінок чоловічого роду. Це й зветься нульовою морфемою, яка в слов'янських мовах зустрічається дуже часто. Порівняти це родовий відмінок множини у словах з типу "годин", де морфем словозміни немає; це теж є нульовою морфемою. В наказовому способі маємо дієслово "ходи" ^(2-га особа однини) — теж нульова морфема словозміни. Але це не веде до висновку про синтаксис як науку про форми словозміни. Є ще синтактичні форми, що не зв'язані з окремим словом, а лише з цілим реченням. Це порядок слів у реченні і фразова інтонація у реченні. Порядок слів у реченні в українській мові вільний і не становить граматичної категорії, і не становить форми синтакси, а має як і взагалі у слов'янських мовах експресивну функцію, а не граматичну. В інших мовах порядок слів має і граматичну функцію. В таких випадках порядок слів буде синтактичною формою, такою ж, як і форма словозміни:

Die Frau (Nomin.) nimmt die Feder (Acc.).

Така сама справа з інтонацією фразовою, яка становить синтактичну форму в слов'янських мовах /і в українській мові/ лише в одному випадку — в питальному реченні. В питальному реченні інтонація підвищується в кінці речення. Питальна інтонація править за ознаку синтактичної категорії, коли в питальному реченні немає окремого питального слова або питальної частки; тоді питальна інтонація позначає синтактичну категорію. Всі інші фразові інтонації в слов'янських мовах мають лише експресивне значіння; проте є багато мов, де фразова інтонація замінює морфем словозміни і позначає ті синтактичні категорії, що в нас позначаються через форми словозміни. Отже маємо третю відміну граматичної форми — так звану форму фразової зміни, яка належить не до окремого слова, а до елементів звучання, притаман-

них цілій фразі. Це порядок слів і фразова інтонація, які також безумовно належать до синтакси, бо за граматичним значінням вони не відрізняються від форм словозміни, вказують ^{на} ті самі синтактичні категорії, які в інших мовах позначаються формами словозміни.

Шкільна граматики намагається звести значіння граматичних форм до чисто логічних категорій, кажучи: речення є словесний вираз закінченої думки, іменник є назва предмету, прикметник – назва ознаки, дієслово – назва дії, і т.д. Усі ці елементарні визначення, які зводяться до логічних категорій, треба рішуче відкинути, хоч і в науковій граматиці раз-у-раз знаходимо спроби складним шляхом обґрунтувати основні форми цих елементарних категорій на основі логіки або психології. Таких спроб безліч; тому граматичних систем у загальному мовознавстві стільки, скільки було свідомо^рмислячих авторів, що тими питаннями й займались.

Грамматична форма є співвідношення між певним формантом і певним абстрактним граматичним значінням. Щоб визначити те значіння певно, треба мати формант, який в різних мовах є різний. Але є мови, що не мають формантів, а для визначення синтактичної функції обмежуються порядком слів і фразовою інтонацією.

Якщо спробувати визначити основні ^рграматичні категорії залежно від психологічних чи логічних явищ, то будемо мати послідовну, але не існуючу в реальних мовах граматичну систему. Тому зводити ту чи іншу граматичну категорію до її співвідношення з відповідними логічними категоріями треба лише для того, щоб не заплутатись у граматичних категоріях окремої мови, щоб контролювати й розуміти той факт, що формантів здебільшого ^рдалекбільше, ніж логічних категорій. Форманти можуть виражати зовнішньо ніби різні категорії, але логічно той самий зміст; напр., такі словосполучення: "людина мовчить", "людина ^р(є) мовчує", "м^рвчує людина", "мовчання людини".

Ці словосполучення за граматичними формами і категоріями - відмінні. З погляду логіки, значіння цих словосполучень - тотожне. Логічне судження тут те саме, бо, очевидно, коли твердимо про "мовчання людини", то й усі інші логічні висновки ті самі. І коли нам здається, що тут є якийсь відтінок логіки, то це є ілюзія. Ці словосполучення (і граматичні категорії) розрізняються тільки своєю експресивною функцією. Ці словосполучення розрізняємо з стилістичного погляду (якщо з боку естетичної функції, а не комунікативної). В кожній мові є тільки специфічні граматичні категорії, які залежать від формальної структури окремої мови. Такого визначення основних граматичних категорій, яке пасувало б до всіх мов, бути не може.

В аннамській мові, напр. (давня мова з високо розвинутою літературою і поезією, здатна до всіх функцій літературної мови), коли хочемо сказати "людина мовчить", то інакше ніж через словосполучення "мовчання людини" цього виразити не можна. І потреби іншої форми мовлянини не відчуває. Особливо треба застерігти, що на співвідношенні частин мови до елементів логічного судження будувати синтаксис не можна. Форма логічного судження є відома; напр., у такому реченні: "Лев (є) тварина" - "Лев не (є) тварина". Тут підмет (суб'єкт) і присудок / предикат. Судження складається з двох "логічних термінів" (суб'єкт і предикат), а також із сполуки (копули), позитивної "лев (є) тварина", або ж негативної - "лев не (є) тварина". Проте негативність сполуки можна розглядати, як частину предикату, бо судження "лев не є тварина" є логічно тотожне з судженням "лев є не тварина" (а щось інше).

ТАБЛИЦЯ СПІВВІДНОШЕННЯ

ЕЛЕМЕНТІВ СУДЖЕННЯ ТА ЧАСТИН МОВИ.

/суб'єкт, предикат, сполука/

частини мови судження	самостійні частини мови	ознаки відповідних частин мови
один термін (суб'єкт або предикат)	номінатив іменника чи прикм. і інфінітив 2.	номінатив прикметника 4.; генітив іменника (при іменникові) 5.
сполука і предикат	номінатив прикметника в предикативній функції 1.; прислівник 2.	прислівник 6.; інфінітив; непрямі відмінки імен- ника при дієслові 7.
суб'єкт, предикат і сполука	особові форми дієслова 3.	сполучник 8; модальна частка 9.

П р и к л а д и :

1. Читання корисне.

2. Істи треба.

3. Говорю / вже видно з закінчення, що це перша особа однини /.

4. Стара людина.

5. Людина багатства / - багата людина /.

6. Він читає швидко.

7. Він читає в себе в-дома.

8. Бо він читає швидко.

9. Лекція відбудеться, мабуть, сьогодні.

Сполучник і модальна частка є синтактично подібні. Інфінітив може вживатись і як еквівалент одного терміну, і як ознака сполуки та предикату /так званий додаток/.

Будову речення до будови логічного судження зводити не можна. Безперечних загальних принципів немає не лише для граматичних правил, а навіть для визначення окремого слова, бо за "вираз окремого поняття" може правити лише номінатив окремого іменника. Усі інші ж частини мови окремого поняття не позначають. Визначень окремого слова знайдемо і в шкільній граматиці, і в науковій, стільки, скільки є авторів. Наприклад, намагаються логічно виправдати писання слів окремо, а воно почасти засноване на самій лише традиції. Напр., той самий приголосний з тим самим ідентичним значінням "в" - пишемо разом у дієсловах /"вдазати"/ і у прислівниках /"вгору"/, але "в хату" пишемо окремо, хоч значіння "в" - тут однакове. Пишемо також окремо "до дому" в реченні "прийти до/нашого/дому". Коли разом пишеться, то кажуть, що це інший відтінок /"додому" - дорівнює виразові "до власного дому"/. Але й одвоєнописання "до нашого дому" може означати "до власного дому". Комбінація прийменника й іменника пишеться разом тоді, коли цей іменник тільки в такій комбінації і вживається, або якщо закінчення відмінку вживається тільки в даній комбінації; напр., пишемо "вщерт" разом, бо окремого "щерт" не зустрічаємо. Але це річ умовна, бо в говірках знаходимо і "щерт". Другий приклад: "восени" пишемо разом, хоч прекрасно знаємо, що тут є прийменник "в" і місцевий ж відмінок іменника "осінь"; але мотивуємо, що тут закінчення місцевого відмінку "и" є старе, і воно тепер не вживається. Отже, визначення слова "восени", як прислівника, зв'язане з цим писанням вкупі, залежить від припису нормативної граматики, яка те закінчення -"и" дозволяє тільки в цій комбінації "восени". Це визначення таке ж умовне, як і відповідне правило нормативного правопису. Оскільки ті самі частини мови можуть відповідати різним елементам судження, і різні частини мови можуть відповідати тій самій катего-

рії судження, то й граматичні форми не є необхідні для комунікативної функції. Все те, що означається через граматичні форми, може бути позначеним і через вживання окремих слів у різних комбінаціях. Очевидно, що 1. Категорію граматичного роду можна завжди замінити через додавання того чи іншого слова, напр., "самець" або "самиця" при назвах тварин; 2. Категорію відміни можна замінити через додавання тих чи інших прикметників, як це робиться скрізь у французькій або англійській мовах; 3. Категорію дієслівної форми можна замінити через додавання тих чи інших прислівників, як *et*, напр., у німецькій мові майбутній час /футурум/ виходить з ужитку, бо замість "Ich werde morgen kommen" ----- кажуть звичайно : "Ich komme morgen".

Бо прислівник "morgen" вже досить ясно показує, що йдеться про майбутній час. Для будови речення цілком досить, щоб у мові була одна єдина граматична ознака, яка б допомагала підпорядковувати одне поняття другому; напр., щоб можна було розрізнити комбінації: "син батька", "батько сина", "син і батько" - але для цього цілком вистарчає порядку слів та фразової інтонації. Оскільки решта граматичних форм не є необхідною для вживання й розуміння речення, - значить, і багатий розвиток граматичних форм у деяких мовах можна приписувати тільки функції експресивній, тому що граматичні форми мали первісно різний рівень виразності, вказували на різний рівень емоційної зацікавленості мовця. Ця експресивність, яка спонукала до виникнення граматичних форм, пізніше або ^{різниця між ужитком активу й пасиву} зникла /напр., в латинській мові/, або, в інших випадках, експресивна функція перетворилась на функцію естетичну, і принципове розрізнення вживання граматичних форм відбувається за їх стилістичною оцінкою; напр., вживання активу й пасиву в українській мові. В кожній окремій мові треба визначати граматичні форми залежно від того, на яке питання вони відповідають

у реченні; напр., до синтактичного підмету відносимо форми слів, що відповідають на запитання хто?, що?, зовсім не турбуючись тим, що на таке запитання відповідає і іменник у називному відмінку, і прикметник /якщо він стоїть без іменника/, і інфінітив /"читати корисно"/. Походження вживання різних формантів -- експресивне або стилістичне; з цього випливає, що стилістичне значіння граматичних категорій є дуже велике. Всяке вживання ~~так званих граматичних фігур~~ певної граматичної форми замість іншої, більш звичної, є факт стилістичний /так звана граматична фігура/. Якщо в галузі фонетики, в галузі звуків та фонем, зараховуємо до стилістики лише явища навмисного повторення цих фонем /звукопис, гомефонія і т.д./, то в галузі граматики граматичних фігур є стільки, скільки є граматичних форм. Стилiстичне вживання будьякої стилістичної форми і є граматична фігура. Всяке свідоме вживання менш звичної форми і всяке вживання звичної граматичної форми в менш звичному значінні становить явище стилістичне. Тому в галузі граматичної стилістики обмежимося лише кількома найбільш вживаними в поетичній мові стилістичними засобами.

Це насамперед : I. Засоби порядку слів. Стилiстичне вживання незвичного порядку слів означається латинським терміном "інверсія", або грецьким терміном "гіпербатон"; напр., у І. Франка: "Сорок літ проблукавши Мойсей по арабській пустині..." Тут незвичне положення слова "Мойсей" між "проблукавши" та "по арабській".

2. Граматичний паралелізм, при якому в суміжних фразах маємо ті самі частини речення в тому самому порядку; напр., з народньої думи:

" На ясні зорі, на тихі води,

у край веселий, у мир хрещений".

/Перша частина речення: прийменник, прикметник, іменник

Друга -"- -"- -"- -"- -"-

Третя частина речення : прийменник, іменник, прикметник,
четверта -" -" : -" -" -"

Тут маємо повний паралелізм між першою і другою частиною, а також
почасті між третьою і четвертою частиною. Між першою і другою, разом
взятими, і третьою і четвертою частиною, разом взятими, маємо так
звану **в а р і я ц і ю**. Коли ж написати:

На ясні зорі,
На воді тихі...

то буде явище, що називається **х і я з м о м** ("chiasmus"), за
графічною подібністю до грецької літери **χ** /"χ"/ 2. До широко вживаних
стилістичних фігур належить також еліпс або еліпса /пропуск/; напр.:

Сучасники, все, що давно ввижалось,

Від чого очі сліпли вже колись,

Про що кричав крізь суєту і галас,-

Ось здійснилось серед руїн і сліз... / Б. Маланюк /

Форма "кричав" не має при собі займенчика "я" - він пропущений.

Дуже широко вживається в поетичній мові реторичне запитання, в тих
випадках, де відповідь дана самим формулюванням, тобто що застосову-
ється для підкреслення самоозрозумілості; напр., :

Чи винен в тому виноград,

Як у вино дають отруй? / В. Шаян /

ГРАМАТИЧНІ ЗМІНИ В МОВІ.

Граматичні зміни далеко простіші і більш розроблені, ніж фонетичні.

Намперед маємо: I. Аналогізаційні зміни, де граматична форма слова

/а подекуди й основа/ змінюється за аналогією, за схожістю з іншим
словом або з іншою граматичною формою з близьким значінням/.

За передумову тут править близькість значіння, яка може викликати в мов-
лянина непевність (яку саме форму вжити) і змішування певних форм.

Найчастіше вживається граматичної чи пропорційної аналогії. В старослов'янській мові перша особа однини від слова "пекти" була "пеку". Дієслово відмінювалось: "печеш", "пече". В сучасній українській мові "пеку" перетворилось на "печу", за аналогією з інших дієсловах: беру, береш, бере; тобто: береш - беру, як печеш - пеку / печу /.

Ця зміна трапляється на кожному кроці в усіх мовах. Значно рідше трапляється, що без усякої пропорційної аналогії звуковий склад певного слова / або форми / впливає на звуковий склад другого, особливо близького по значінню. Це називається **к о н т а м і н а ц і є ю** / "kontaminatio" = / "зараження" /. Контамінація здебільшого впливає на саму основу слова. За зразок може бути загальнослов'янський числівник "9" / старослов'янське "девѣтъ" / : перетворення з праслов'янського "неве/н/ть" на "деве/н/ть" під впливом контамінації з сусіднім числом "десять", що починалось з фонем "д". Якщо контамінація стосується до слів з неясним (для мовлянина) значінням частин слова, тобто насамперед до запозичених слів, то це діяння народної етимології. Так, напр., у схід. частині України замість слова "бульвар" часто говорять "гульвар"; в російській нар. мові "полуклініка" замість "поліклініка".

Серед аналогізаційних граматичних змін велике значіння має **с е к р е ц і я** / порівн. у фізіології "секреція внутрішніх залоз" /. Коли звуковий склад морфеми змінений через діяння інших / регулярних фонетичних / змін, то формант часто виглядає непрозоро, мовлянин може помилятися при визначенні межі основної частини і форманта. І тому формант переноситься на інші слова в новому своєму фонетичному складі. Візьмімо нарізок у порівняльних прикметниках: східний діалект нашої мови вживав "веселіший", а західний - "весе-ліший" / тут "ц" постало з таких слів, як "кращий" із "крас/ь/ший" /. Мовлянинові тут не ясне, де починається нарізок, і він думає, що

наросток тут "ший". Під цим впливом утворилось "веселіший" замість "веселіший". Отже секрація-це модифікація морфеми як наслідок хибного видначення межі між морфемою і основною частиною слова.

Інший приклад: "омнібус" дат. множ. від "омніс" - "кожний, всякий"; первісне значіння для мовлян стало незрозуміле, тому утворилось "автобус" /складне слово від грецького "autos" - "сам"/; пізніше з "автобус" скоротилось просто на "бус". В російській мові маємо "зонтик" постане з гол."Sonndeck" - "захист від сонця". Це слово постало за ІВ стол. Пізніше стало звичайним слово "зонт", бо первісна форма сприймалась як здрібніла. Коли секрація призводить до утворення зовсім нових граматичних форм з новим значінням, то таке явище називається а д а п т а ц і є ю / припасування якоїсь частини слова до функції морфеми/; яскравий приклад адаптації становить клична форма чоловічого роду на "е" в українській мові та в інших слов. мовах і в деяких індоевропейських; напр., "brate" від "брат". Аналіз форм відміни у порівняльній граматиці індоевроп. мов показує, що такі форми на "е" /brate/ первісно зовсім не були кличною формою, а були єдиною формою іменника, який не відмінювався. Але потім, у процесі утворення системи деклінації, всі інші синтактичні функції слова таким чи іншим чином набрали спеціальних закінчень, у тому числі^і називний відмінок, і всі відмінки множини, а первісна форма збереглась тільки там, де вона була синтактично ізольована / тільки в звертаннях /, і те "е" стало сприйматись як морфема кличної форми, а пізніше стало поширюватись на такі форми, які первісно не кінчались на "е" / "сине" замість "сину" /. Отже тут відповідна форма виникла через адаптацію кінця основи слова до функції нової морфеми. Адаптація має велике значіння в утворенні форм відміни й дієвідміни в індоевроп. мовах.

Впоряд із цими всіма аналогізаційними граматичними змінами,

маємо іншу форму граматичних змін - г р а м а т и к а л і з а ц і я слів, це значить - перетворення окремих слів чи то на граматичні допоміжні слова, чи то на приrostки, наростки й закінчення інших слів, з якими вони зливаються. Граматикалізація часто збігається із функціонально-фонетичними змінами звукового складу. В міру того, як слово стає службовим, воно змінюється і в звучанні - його склад скорочується. Займенник "ся" при переходовому дієслові, гра- матикалізуючись, утрачає самостійність у реченні і прикінцеву голосівку "а". Проте граматикалізація може бути і без фонетичних змін: в українській мові вказівний займенник "той", "та", "те", часто зовсім подібний до визначених артиклів у французькій і німецькій мовах, що в них визначений артикль постав із вказівного займенника:

Утвердив ти мою долю,

Мов ту гору серед моря . /П. Куліш /.

Тут мається на увазі "гора" як така, але не спеціально вказана. Це наближення вказівного займенника до значіння визначеного артикля належить до граматикалізації займенника, до перетворення на служ- бове слово. Коли повнозначні окремі слова, перетворюючись на служ- бові чи допоміжні слова, або ж на граматичні форманти, комбінують- ся з повнозначними словами для утворення повних граматичних форм, а особливо форм словозміни /себе форм синтактичних, що визначають- ся функцією слова в реченні /, то говоримо про постання аналітич- них граматичних форм і про аналітичну систему флексії /себе сло- возміни /; напр., у німецькій і англійській мовах часто вживаються допоміжні дієслова для означення категорії часу. Первісно такі ком- бінації виникали як засіб експресивності. Так, перфект у нім. мові, типу "ich habe gemacht" первісно означав: "я маю взятє" /тобто взяв щось і маю /. Пізніше, коли цей спосіб поширився кошту простого минулого часу, він утратив експресивність, став граматичним засо-

бом. Так само ^в українській мові "говорити йому" поставо в значінні "буду говорити" не безпосередньо, а через значіння "має говорити" тобто "повинен говорити" /, лише пізніше граматична експресія втра- тилась, і комбінація "говорити-йму" змінилась у форму "говоритиму", тобто з аналітичної форми перетворилась на синтетичну. У синтетич- них граматичних формах граматичні значіння визначаються вже не допоміжними словами, а наростками і закінченнями /"му" - закінчен- ня майбутнього часу / . Така є синтетична форма словозміни чи то флексії, що первісно була властива всім індоєвропейським мовам, а насьогодні найбільше збереглась у слов'янських мовах. В більшості індоєвропейських мов Європи синтетична форма замінилась ана- літичною . Для англ., нім. , франц. мови властивим є аналітична форма словозміни ,

Якщо допоміжні слова, перетворюючись у наростки й закінчен- ня словозміни, зберігають відносну звукову і значіннєву самостій- ність і не зливаються з основою слова остаточно, то такий процес наз. а г л ю т и н а ц і я /латин. "приклеювання" /, а ті мови де аглютинація граматичних форм переважає, наз. а г л ю т и н а т и в- н и м и . Аглютинація особливо переважає серед тюрко-татарських, угро-фінських і монголо-манджурських мов, які між собою генетично не споріднені, але об'єднуються під назвою урало-алтайських мов на основі переваги аглютинації. Приклади турецької мови:

"будинок" - " ev"; множина "будинки" - "ev-ler"
(тобто додається наросток множини "-ler");

аблятив (на запитання "звідки, від чого") в однині "-ev-den";
у множині "-ev-ler-den";

"по той бік від дому" - "-ev-den-öte";

по той бік від домів" - "-ev-ler-den-öte".

Кожний наросток зберігає своє єдине значіння .

Так само в дієслові:

"кохати" -"sev" /основа/;

"він кохав" --- "-sev-er";

"вони кохали" ---"-sev-er-ler-di".

Переважає більшість мов всесвіту є аглютинативні.

До інших морфологічних систем належить так звана внутрішня флексія, як в арабській мові, в давньо-вавилонській, в єврейській, де маємо і приrostки, і наростки, але граматичні відмінні означаються переважно за допомогою певного складу голосівок усередині слова, як от у німецькій мові: "singen-sang-gesungen".

Є ще а м о р ф н і або ізоляційні мови, де системи словозміни принципово не має зовсім. Ніякої морфеми в слові не міститься - слова однокладові, граматична функція позначена через порядок слів, або через фразову інтонацію, або ж через вживання певних окремих слів, як допоміжних. В хінській мові різниця між частинами мови, тобто різниця між прикметником, іменником і дієсловом, позначається через порядок слів, а множина позначається через додавання слова "багато".

Коли вперше встановлювали типи граматичних систем у певних мовах і провадили так звану морфологічну класифікацію мов / це розробив нім. лінгвіст Штайнталь /, то здавалось, що всі мовні системи можна об'єднати в єдину лінію безперервної еволюції, а саме: а м о р ф н і мови з допомогою допоміжних слів стають аглютинативними через те, що абстрактні повнозначні слова перетворюються в наростки; а коли наростки остаточно зливаються з відповідними словами, то аглютинація перетворюється на флексію; така теорія еволюції всіх мов безперечно містить правильні думки, бо, напр., ізоляційна класична хінська мова перетворилась тепер на мову аглютинативну. Проте, глибока аналіза граматичної форми виявила, що

це не проста еволюція, що відбувається і зворотні перетворення. Саме хінська мова була первісно не ізоляційною, а флективною. Отже, аморфна мова може постати з флективної через випадіння граматичних закінчень; з другого боку, спостерігається, що деякі сучасні мови Західної Європи наближаються до ізоляційного типу; бо, напр., в англійській мові те саме слово вживається і як іменник, і як прикметник, і як дієслово, залежно від порядку слів та наявності допоміжних слів та часток. Тому в теорії морфологічної еволюції багато є ще неясного і недослідженого.

Морфологічні зміни зводяться до змін а н а л о г і з а ц і й -
них і г р а м а т и к а л і з а ц і й н и х . Те саме бачимо і в синтактичних змінах. Тут бачимо велике ділення аналогії. В сучасній німецькій мові, напр., поняття: "така добра людина" можна виразити двома способами:

"ein so guter Mensch",

або ж: "so ein guter Mensch".

Через контамінацію /змішування/ цих двох виразів постало бав^арське:

"ein so ein guter Mensch".

На зміну синтактичної конструкції впливають іноді і зміни звукових елементів. Напр., дієслово "vergessen" тепер у німецькій мові вживається з знахідним відмінком /"забувати" кого, що/. За середньовіччя при "vergessen" був родовий відмінок. Заміна відбувалась за аналогією інших дієслів /"denken"-"думати" і т.п./, які вже спочатку вимагали знахідного відмінка. Але тут сприяли і фонетичні зміни. Особовий займенник середнього роду "es" мав раніше в родовому відмінку "ez", тобто раніше було: "ich habe ez vergessen";

нове німецьке: "ich habe es vergessen".

Отже, "es" при "vergessen" стало сприйматись як знахідний відмінок, а це сприяло тому, що й іменники при "vergessen" почали вживатись у знахідному відмінку.

Л Е К С И Ч Н І Я В И Щ А .

Всякий умовний знак /слово/ може розглядатись як сукупність звуків певного значіння, або як сукупність співвідношення між знаком і його значінням, або як сукупність значіння певних звуків. Та частина мовознавства, яка вивчає значіння слова у співвідношенні його до його звукового складу розподіляється на л е к с и к у і ф р а з е о- л о г і ю. Постання слова вивчає е т и м о л о г і я. При дослідженні основи слова раз-у-раз виявляється, що те, що в сучасній мові сприймається як пень, раніш було сполукою пня та певного форманта. Наприклад, вказівний прислівник "там" - здається, що це і є пень, і граматичних формантів тут немає. Так це сприймаємо ~~на сьогодні~~ на сьогодні. Але порівняльна граматики показує, що слово "там" містить формант "-ам" /закінчення місцевого відмінка від "той", "та", "те" /, що відповідав на запитання "де". Отже етимологія аналізує пень слова, виявляє рештки старих формантів і встановлює генетичні зв'язки між пнями. Проте етимологія намагається визначити також основне значіння /"etymon" грецькою мовою "основе", себто значіння/. Лексика вивчає фактичний історично даний словарний склад певної мови, визначає історичне вживання і поширення певних слів; а фра- зеологія так само визначає історію вживання і поширення певних словосполук, певних фраз. Фраза - це звична словосполука, що значінням більш-менш дорівнює єдиному поняттю; наприклад, щодо слова "година", лексика визначає, що в сучасній літературній мові це значить $I/24$ доби, або ж $I/12$ дня або ночі, і в літературній мові вживається переважно у значінні уточненому, у сенсі 60 хвилин. Лексика визначає, що вживання слова "година" в інших значіннях обмежується в сучасній літературній мові окремими звичними сполука- ми такого типу, як "остання година" /позначення моменту перед смертю/, або "гарна година" /позначення гарної погоди/. Такі словосполуки вивчаються ф р а з е о л о г і є ю.

Лексика і фразеологія визначають у загальному складі мови такі типи, як:

1. А р х а і з м и / застарілі слова /;
2. Н е о л о г і з м и / новотвори / - отже за історичним принципом;
3. Д і я л е к т и з м и / за територіальним принципом /;
4. Р е г і о н а л і з м и / слова поширені на певній території, незалежно від діалекту /;
5. К о л ь о к ь і л л і з м и / за соціальною ознакою / - вирази розмовні;
6. В у л ь г а р и з м и / вирази, вживані в малоосвідчених колах, які літературною мовою відкидаються /

Вульгаризми можуть вживатись і в освічених колах з настановленням гумористичним, як слова кумедні; тоді вони зветься "сленг" /англійська мова особливо культивує вживання вульгаризмів через гумористичну експресивність/. Так слово "окей" в англійській мові і є типовий "сленг". "Окей" постало через хибне скорочення "all correct" /О.К. замість правильного А.С./ Тепер воно втратило риси гумористичного характеру.

С е м а н т и к а .

Може ще вивчатись значіння слова незалежно від звукового складу слова - це буде семантика або семасіологія /семантичний = значіннєвий/. Семантика, вивчаючи те саме слово "година", виявляє, що первісно слово "година" означало якийсь певний відрізок часу - бо "година" стосується до "год" / що означало первісно час взагалі /; як "людина" стосується до "люд". Це значіння збереглось і на сьогодні / як "лиха година" / . Проте в сьогдїшній мові слово "година" зазнало специфікації / звуження / значіння в напрямі до точного терміну. Шляхом специфікації це значіння з невизначеного перетворилось на більш-менш визначений відрізок часу / $\frac{1}{24}$ доби або 60 хвилин /; разом з тим стало вживатися ще значіння "година-погода" / перетворення абстрактного значіння на кліматичне /; таке перетворення значіння з абстрактного на конкретне, і навпаки, зв. м е т о н і м і є ю /перейменування/.

Постає це "години́на" в значінні "дод" "години́на йде" — тобто "дош йде" / .
Перетворення значіння погоди на значіння поганой погоди, тобто зливи, належить до т.зв. е м ф а з и "виразистість" — коли певне слово вживається в значінні явища, що викликає позитивну чи негативну оцінку, хоч у самому слові цього немає / .

М о т о н і м і я і с м ф а з а — це різновиди поетичної образності. І дійсно, семантичні зміни відбуваються в мові через естетичну функцію слова. Граматичні зміни відбуваються через експресивну функцію мови, а якщо ця експресивність усвідомлюється, то переходить в естетичну функцію. Історична семантика мови в цілому збігається тим самим з теоретичною і епісовою семантикою поетичної мови, (за винятком специфікації). Це вчення про поетичну образність мови, — як у поетичній мові слова міняють свої значіння. Супроти історії семантичного розвитку цілої мови тут є та різниця, що в поетичній мові, в моменті самого постання нового значіння, відчувається різниця старого і нового значіння; а в історії цілої мови нові значіння, що постали були як естетичні, вже встигли закріпитись і витиснути старі значіння, і втратили певну естетичну функцію. Тому принциповий розподіл семантичних явищ у загальній і поетичній мові той самий, за винятком специфікації.

С п е ц и ф і к а ц і я — коли слово набуває точного значіння (тут функція термінологічна). Так, старе слово "гость", що означало "чужинець" чи "заїжджа людина", у мові Київської Руси стає певним становим і юридичним терміном, тобто не "чужинець", а "купець". Інший процес — при функції експресивній, коли зміна значіння зумовлена тим, що перехрещуються відповідні поняття. Це набувається с и н е к д о х о ю (грецькою мовою це значить "спів-видавання"); напр., перехід старослов'янського "гость" у значіння сучасного українського "гість", на тій основі, що обсяг поняття "чужинець" і обсяг поняття "гість" взаємно перетинаються, себто частина чужинців є гості, і частина гостей є чужинці. Серед інших фігур поетичної образності одне з найзначніших місць посідає м е т а ф о р а (грецькою мовою "перенесення"). Проте переносне значіння маємо в усіх семантичних фігурах, а під метафорою розуміємо — перенесення значіння за схожістю — переважно зміслову чи то сенсуальну схожістю самих предметів означення.

Зразок метафори.

"Багатство квітів красне, пишнобарвне,
мозаїка жива перед очима
моїми розстелялась..." (М.Орест).

Систему однорідних метафор, погоджених між собою, називаємо
а л е г о р і є ю (грецькою мовою "іносказання, іномовлення") ;
наприклад:

Вік юний і вік мужній.
Щедра весна облила все дерево квітом
сліпучим.
Мало, ах мало плодів осінь дбайлива збере.
(М.Орест).

Алегорія - це однорідна система погоджених між собою метафор.
Дуже поширена в поетичній мові п е р с о н і ф і к а ц і я
(чи то уособлення), коли неживим предметам надається рис жи-
вих істот. Так, напр., персоніфікація лісу в М.Ореста:

Твердиня твердосиня, дальній ліс
над обрієм чоло своє підніс...

Деякі семантичні фігури пов'язані структурально з тією чи ті-
єю частиною мови, наприклад е п і т е т . Як епітет, вживаєть-
ся тільки прикметник. Епітет - це прикметник, який характери-
зує ознаку предмету в цілому, а не подає відрізнєння від інших
предметів; напр., "холодний сніг" - тут не додається чогось но-
вого, бо сніг завжди холодний, але для експресивності додається
характерної риси. Деякі семантичні фігури зв'язані з вживанням
імен власних та загальних, наприклад, "Спаситель" замість "Хри-
стос" - це т.зв. а н т о н о м а с і я - "замість (власного)
ім'я" = "anti + онома".

Рідше вживається протилежна фігура - о н о м а с і я - замі-
на загального ім'я власним - тобто, коли власне ім'я вживаєть-
ся в сенсі носія певних загальних ознак. Так, напр., ім'я ім-
ператора Карла Великого за IX ст. слов'янами було сприйняте не
як ім'я його, а як його титул. Це слово відбуло таку еволюцію:
герм. к а р л ь > праслов. к о р л ь > південносл. к р а л ь
польське к р у л ь , східносл. к о р о л ь .

Л і т о т е с ("зменшення"; грецьке слово) - коли замість яко-
гось позитивного означення подається заперечення відповідного
негативного, для більшої експресії; напр.:

Не забудьте спом'янути
не злим, тихим словом
(Т.Шевченко).

А н т и т е з а - протиставлення слів більш-менш контрастивного

значіння, наприклад:

Не хліб і мед слов'янства, криця, крик
(З. Маланюк).

Г і п е р б о л а - образна заміна слова, яка містить крайнє перебільшення та подає уявлення ніби несполучне з можливістю самого образу, наприклад:

Вони били чалами об камінь, аж камінь посинів....
(В.С.Григор'єв).

Ягнята клацають зубами...
(В.Маланюк).

І р о н і я - коли слово вживається в протилежному значінні.
П о р і в н я н н я - коли порівнюється одне якесь поняття чи уявлення з іншим.

Всі ці семантичні фігури зумовлені постанням переносного значіння слова; це називається т р о п ("tropos" - "поверст" себто заміна слова певного семантичного значіння іншим - "переважно, образним"). Первісна стадія зміни значіння в мові взагалі нормально становить собі таку саму заміну одного слова іншим, як у поетичній мові, при чому значіння обох слів зберігається і відрізняється у свідомості; а закінчується зміна значіння тим, що нове значіння стає єдиним способом означення даного предмету, а разом з тим старе значіння забувається, вкупі з експресивним та образним елементом нового значіння. Слово стає нормальним, без будьякого поетичного відтінку забарвлення. Аналіз поетичної образності в змінах значіння була найглибше подана в теорії внутрішньої форми слова, заснованій німецьким мовознавцем Гумбольдтом і переробленій Штайнталем, пізніше Потебнею.

Внутрішня форма слова, за Потебнею, це в той образ (чи уявлення), що формує думку в процесі і через процес утворення слова. Сучасне мовознавство-наприклад, в особі німецького лінгвіста Антона Марті - визнає поняття внутрішньої форми, проте розглядає її не як момент мислення, а як момент експресивності (виразистості означення); наприклад, у слові "чорнило" внутрішньою формою буде ознака "чорне"; а коли ця ознака забувається і ми кажемо "зелене", "червоне" чорнило і т.д. - це зветься в и п а д і н н я м в н у т р і ш н ь о ї ф о р м и. Так у слові "стріляти" за внутрішню форму буде поняття "стріла" ("стріляти" - пускати стрілу).

перше це був елемент образності, а тепер це поняття "стріли" в значінні слова "стріляти" випало, себто перестало сприйматись; бо вживання дієслова "стріляти" про примітивну гармату чи рушницю було гіперболою і мало означати - немов пускати кулі з тієї гармати чи рушниці можна так само швидко, як пускати стрілу з луку (а це наоді було зовсім неможливе).

КОНСПЕКТ КУРСУ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА.

Лекція I.

Визначення загального мовознавства. Мовознавство як наука гуманітарна. Подвійне значіння мови в розвитку людства (Розвадовський). Три сторони в понятті мови (де-Сосюр). Двобічність мовного акту. Поняття середовища чи внутрішньої мови. Основне визначення мови. Еквіваленти мови. Визначення письма. Поняття кінетичної мови. Проблема генетичного співвідношення кінетичної й звукової мови. Слово як умовний знак. Відносна (генетична) вмотивованість мовних знаків. Гадані елементи безпосередньої звукової символіки в мові: 1.наслідування звуків природи (та тварин); 2.емоційні виклики; 3.ономатопея (звукопис поетичний); 4.деструктивне ділення емоційної інтонації. Проблема звуконаслідування в утворенні граматичних елементів мови.

Лекція 2.

Основні функції мови.

- 1.Комунікативна функція мови як генетично основна. Проблема мови як знаряддя мислення. Три етапи розвитку психологічної теорії мови (Гумбольдт, Штайнталь і Потебня, Вунт) . Основна аргументація вчення про слово, як знаряддя утворення думки, і критика того вчення. Проблема точного перекладу. Причини виникання нових слів і мовних форм.
- 2.Термінологічна (пізнавальна) функція мови як різновид комунікативної функції. Формальна залежність унутрішньої мови від потреб комунікації.
- 3.Ефективна (імперативна) функція мови як різновид комунікативної функції.

4. Питальна функція мови як різновид ефективної функції.
5. Експресивна функція мови і її співвідношення до комунікативної функції (концепція Балі та її критика). Мовні та позамовні елементи емоційної інтонації. Три категорії знаків: симптоми, сигнали, символи.
6. Естетична функція мови як різновид експресивної функції.
7. Магічно-релігійна функція мови та її пережитки.

Л е к ц і я 3.

Фонетика експериментальна і фонематика (фонологія). Дві сторони експериментальної фонетики: акустика і фізіологія мови. Поняття артикуляції. Теоретична й практична вага акустики супроти фізіології мови. Інструментальна акустика. Поняття акуси. Головні мовні органи людини (в схематичному зображенні) і їх роль в процесі артикуляції.

Л е к ц і я 4.

Загальна характеристика голосівок. Довгість і короткість. Дзвінкість і шепітність. Музичний (тонічний) і динамічний (експіраторний) наголос. Схема розподілу голосівок на передньо-, середньо- і задньоязикові, за ступнем закритості (вузькості) та відкритості (широкості), за наявності або браком лямбілізації. Назалізація голосівок. Транскрипція голосівок (і наголосів): міжнародня фонетична; вживана в індоевропейському (і слов'янському) мовознавстві; вживана в орієнталістиці. Спрощена схема розподілу голосівок (без середньоязикових) і можливості безпосереднього переходу голосівок.

Л е к ц і я 5.

Загальна характеристика шепелівок. Дзвінкість і глухість. Довгість і короткість. Схема розподілу шепелівок за органами артикуляції і способами артикуляції. Визначення сонорних шепелівок. Пом'якшення (паліталізація) певних категорій шепелівок. Транскрипція шепелівок: міжнародня фонетична; вживана в індоевропейському (і слов'янському) мовознавстві; вживана в орієнталістиці. (Різні способи транскрипції спірантів та аффрикат).

Л е к ц і я 6.

Фонетичне визначення складу. Розподіл звуків за ступнем звучності. Верхівка складу і складорозділ. Сонорні шепелівки в голосній

(складотворчій) функції. Нескладотворчі гласні (напівголосні) і визначення дифтонгів. Визначення акцентології. Наголос лексичний і синтактичний (фразовий).

Лекція 7.

Визначення фонематики (фонології). Фонема, як тип однорідних звуків, і умовність цього поняття. Фонема, як елемент системи звуків. Диференціальне (семантичне) визначення фонем (Бодуен де-Куртене, де-Сюсюр). Потенціальне значіння фонем. Три різновиди фонетичних варіантів: 1. комбінаторні (позиційні); 2. афективні (емоційно-інтонаційні); 3. індивідуальні. Фонетичні варіанти, як наслідки секундарного припасування фонем. Фонема, як семасіологізований (фонологізований) звук. Фонематична система окремої мови. Співвідношення фонематичної системи і системи алфавітичного письма.

Лекція 8.

Евфонія, як фонетична естетика мови. Головні фонетичні фігури (в їх співвідношенні до проблеми поетичного звукопису, див. лекц. 1.) : 1. алітерація; 2. гомеотелевтон (асонанс, консонанс, рима); 3. гомеофонія (словесна інструментація).

Лекція 9.

Фонетика аналітична й комбінаторна. Фонетика дескриптивна (синхронічна) і нормативна (ортоепія). Фонетика історична (діахронічна) і порівняльна. Основний розподіл фонетичних змін на акомодацийні (регулярні) і ірегулярні. Розподіл акомодацийних фонетичних змін на асиміляційні, редукційні й дисиміляційні. Розподіл ірегулярних фонетичних змін на гаплогічні, емпатичні й функціонально-фонетичні. Схема розподілу фонетичних змін залежно від обсягу дії і від наявності або відсутності впливу з боку конкретного та граматичного значіння.

Лекція 10.

Акомодацийні фонетичні зміни. Схема асиміляції (повної й часткової), редукції (повної й часткової) і дисиміляції, як складових моментів акомодацийного процесу. Проблема т.зв. спонтанних (безумовних) фонетичних змін і її «правдоподібне розв'язання (Томсон). Мінімальні комбінаторні варіанти, як вихідний пункт акомодацийного процесу. Тенденція до полегшення й скорочення артикуляційних рухів. Теорія економії артикуляційної енергії (Вунт, Була-

ховський, Поліванов) і її критика. Формальні відміни асиміляції: прогресивна, регресивна, обопільна. Асиміляція на дистанції і гармонія голосівок. Асиміляція й редукція межислівна (сандж). Переходові етапи асиміляційного процесу і їх оцінка з погляду гаданої економії артикуляційної та психічної енергії. Перебільшення мінімальних фонетичних ознак при їх свідомому наслідуванні (де-Сосюр). Свідоме наслідування мінімальних фонетичних ознак (іншоговірковості) вимови, на основі соціально-культурного престижу носіїв тієї вимови, як рушійний чинник цілого акомодативного процесу (Шухарт). Більш-менш свідомий характер нормалізації й поширення акомодативних змін (Берсен).

Лекція II.

Визначення дисиміляції і її формальних відмін (прогресивна й регресивна, суміжна й на дистанції). Схема дисиміляційного процесу, як свідомої протидії процесові асиміляційно-редукційному. Соціально-психологічний рушійний чинник дисиміляційного процесу. Розподібнення фонем, як наслідок зосередження уваги мовлянина на диференційному моменті артикуляційних рухів. Споріднені з дисиміляцією фонетичні зміни: виникання допоміжних (аналитичних) шелестівок між шелестівками і допоміжних голосівок перед приголосним назвуком і між шелестівками в середозвуку.

Лекція IВ.

Регулярність акомодативних змін. Фонетичні закони, як регулярні співвідношення між звуками споріднених мов, наслідком безвиняткового діяння акомодативних змін. Гаданий фізіологічний характер фонетичних законів (Бругман і Остгоф) і критика тієї концепції (Шухарт). Класична формула фонетичного закону (Дельбрюк). Три застереження зовнішнього характеру: діяння іншого фонетичного закону, діяння ~~грам~~ граматичної аналогії, діяння лексичного за-
позичення. Три застереження внутрішнього характеру (і їх критика): щодо єдності часу, щодо єдності мовного середовища, щодо єдності фонетичних умов (Шухарт). Ступневий характер діяння акомодативних змін. Гіперкоректна вимова (при наслідуванні іншоговіркової фонетики), як рушійний чинник ступневої генералізації акомодативних змін, зумовлений впливом соціально-психологічного престижу (Шухарт). Критика біологічних і фізіологічних визначень засади фонетичного закону, зокрема щодо теорії чергування гене-

рацій (Герцог) . Вчення про потенціально-семантичну єдність фо-
ними, як розв'язання проблеми фонетичного закону (де-Сосюр) .

Л е к ц і я 13.

Ірегулярні фонетичні зміни: 1. Визначення гаплогогії і її фонетични-
них передумов. Формальні відмінні гаплогогії (асиміляція, диси-
міляція й редукція на відстані, редукція суміжного складу, метатеза).
Проблема економії артикуляційної енергії в гаплогогії. Соціально-
психологічні передумови нормалізації й поширення гаплогогії.
2. Визначення емпатичних змін. Генетичні передумови нормалізації
емпатичної вимови окремого слова і витиснення попередньої нор-
мальної вимови. Теорія генералізації емпатичних змін (Фослер) і
її критика. 3. Визначення функціонально-фонетичних змін.
Семантичні категорії слів, що найчастіше підлягають функціональ-
но-фонетичним змінам. Втрата самостійного наголосу, як секундар-
ний процес, а не причина функціонально-фонетичної зміни. Теорія
частоти вживання слова, як засади функціонально-фонетичних змін
(Шухарт) , і критика цієї теорії. Зміна наголосу в паристих сло-
вах (наслідком їх протиставлення в звичних словосполученнях) , як
процес протилежний до функціонально-фонетичних змін (А.Шміт) .

Л е к ц і я 14.

Проблема фонетичного наслідування чужої говірки чи мови. Теорія
фонетичного діяння мовного субстрату. Хронологічне обмеження
чинності мовного субстрату (Есперсен) . Гадана залежність вимо-
ви від анатомічної будови або спадкової артикуляційної діяльнос-
ти мовних органів. Принципова неможливість будь-яких спадкових
елементів у мові. Поняття артикуляційної бази, як постійного,
проте несталого й секундарного результату (а не засади) регу-
лярних фонетичних змін.

Л е к ц і я 15.

Змінність граматичної структури в процесі розвитку тієї самої
мови. Плинність усіх граматичних явищ. Традиційне визначення
граматики (протилежно до лексики) і його критика. Граматика,
як учення про граматичну форму. Визначення граматичної форми.
Елементи граматичної форми: морфема (формант) і граматична ка-
тегорія. Традиційний розподіл граматики на морфологію й синтак-
су, його коріння в античному мовознавстві, його практична пере-
вага і його наукова неспроможність. Три відмінні граматичної фор-
ми: форма словотвору, форма словозміни і форма фразозміни.

Морфологія, як наука про форми слововоруду, і синтаксис, як наука про форми словозміни та фраземи (себто про синтактичні конструкції). Принципова і можливість значіння словозміни (та фраземи) і впливу словосполуду у реченні. Схема розподілу слова на основу слова (піднь плюс форма слововоруду) і форму словозміни (чи то флексію). Поняття нульової морфеми.

Декція 16.

Умовність традиційних і кільких визначень граматичних категорій. Неможливість збудувати реальну граматичну систему на основі логіки або психології, через цілковиту необхідність граматичних категорій в історично наявних мовах. Контрольна функція введення окремих граматичних категорій до елементів судження. Визначення елементів судження і проблема негативної оболудки (чи то негативної копули). Схема співвідношення між елементами судження й традиційними частинами мови (стосовно до сучасної української літературної мови). Умовний характер і переважно експресивна функція всіх граматичних форм у всіх історично наявних мовах (за винятком категорії підрядності). Умовність поняття окремого слова і неспівмірність окремого слова в граматично відмінних мовах. Принципова заміність всіх граматичних форм (крім граматичної форми підрядності) через комбінації лексем, а морфем підрядності — через порядок слів і граматикалізовану інтонацію. Вживання всіх граматичних форм за їх стилістичними ознаками, себто в експресивній та естетичній функції.

Декція 17.

Стилістичне використання граматичних форм, як принцидово майже безмежне. Поняття граматичної фігури. Найширше вжиті граматичні фігури: 1. пов'язані з порядком слів: інверсія (гіпербатон), граматичний паралелізм, граматична варіація, хізм; 2. пов'язані з пропуском слів: синіпса, еліпса; 3. пов'язані з формою фраземи: реторичне запитання, експлікація, звертання.

Декція 18.

Поділ граматичних змін у мові на зміни аналогізаційні і граматикалізаційні. Аналогізаційні зміни, їх загальне визначення й класифікація: 1. граматична (пропорційна) аналогія; 2. безпосередня аналогія (контамінація) і народня етимологія, як її різновид; 3. граматична секрета і адаптація, як її різновид. Роль адаптації в утворенні граматичних форм індоевропейських мов. Соціально — психологічні засади аналогізаційних змін.

Лекція 19.

Граматикалізація окремих (первісно повнозначних) лексем. Пов'язаність граматикизації з змінами функціонально-фонетичними (див. лекц. 13), в першу чергу – щодо наголосу. Секундарний характер послаблення наголосу супроти семантичної сторони граматикизаційного процесу. Постанова аналітичних і синтетичних граматичних форм. Характеристика аналітичної і синтетичної системи флексії. Експресивні походження всіх аналітичних і синтетичних граматичних форм. Визначення аглютинації відмінності аглютинативної граматичної системи від флексивної. Поняття внутрішньої флексії (змінування голосівок і подовження жестивок) у семітичних мовах. Поняття аморфної (ізоляційної) мови. Проблема морфологічної класифікації мов. Теорія єдиного процесу морфологічного розвитку мови від аморфного типу через аглютинативний до синтетичного (а далі – аналітичного) флексивного. Критика цієї теорії на основі виникання аморфного типу з синтетичного флексивного (хінська мова), а також наближення аналітичного флексивного типу до аморфного (англійська мова). Проблема т.зв. полісинтетичних мов.

Лекція 20.

Синтактичні зміни: 1. Зміни аналогізаційні – синтактична контамінація і синтактична пропорційна аналогія; вплив регулярних фонетичних змін на аналогізаційний процес у синтаксі, 2. Зміни граматикизаційні: перетворення повнозначних частин мови на допоміжні, зокрема – дієприкметників і дієприслівників на прислівники, прийменники (через випадіння допоміжних частин речення) на сполучники. Постанова гіпотакси (підрядності) з паратаксі (сурядності).

Лекція 21.

Визначення лексичних дисциплін мовознавства:

1. Визначення етимології, її завдання й метода. Умовність поняття пня та етимологічного значіння (етиму) .
2. Визначення лексики й фразеології. Поняття лексики й фрази (фразеологеми). Основні лексично-фразеологічні категорії: 1/ історичні: архізм, неологізм; 2/ територіяльні: барбаризм, діалектизм, регіоналізм, (провінціалізм) ; 3/ соціально-стилістичні: кольоквіалізм, фаміліяризм, вульгаризм; т.зв. сленг, як специфічний різновид вульгаризму.

Лекція 22.

Визначення семантики (семасіології), як науки про словесне значіння незалежно від граматичної форми звукового знаку. Семантичний процес специфікації (звуження) значіння на основі термінологічної функції мови. Естетична функція мови, як основа всіх інших семантичних змін. Принципова тотожність образних елементів поетичної мови (т.зв. тропів) і початкового етапу семантичних змін у цілій мові. Пізніше випадіння образного елементу значіння (т.зв. внутрішньої форми слова) в семантичному новотворі, через нормалізацію нового значіння й витиснення основного значіння тропу, а разом з тим через невживання та забуття того способу позначення, що він був нормальним попереду. Основні тропи: метонімія, емпіза, синекдоха, метафора, персоніфікація (уособнення), епітет, антонемія, онимасія, літотес, гіпербола, іронія. Основні семантичні фігури (чи розгорнені тропи) : алегорія, порівняння, антитеза, ексмормон. Теорія внутрішньої форми слова в Гумбольта, Штайнталя й Потебні (див. також лекц. 8) і її модерна модифікація в Антона Марті.

НАЙГОЛОВНІШІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

		<u>Надруковано:</u>	<u>Слід читати:</u>
Стор. 6,	рядок 8	- слідування	- спілкування
-"- 9	-"- 10	- пєної	- певної
-"- 12.	-"- 12	- основний	- основної
-"- 13	-"- 24	- пє их	- певних
-"- 15	-"- 16	- функція	- Експресивна функція
-"- 21	ліворуч від малюнка	- язк	- "велюм" задне піднебіння, м"я
-"- 22	рядок 8	- багатомовний	- багатомовний
-"- 22	-"- 17	- а	- а
-"- 22	-"- 18	- а	- а
-"- 23	-"- 9	- а α α	- а α α
-"- 23	-"- 13	- "тн"	- "этн"
-"- 23	-"- 14	- "тот"	- "этот"
-"- 23	-"- 18	- "н"	- "н"
-"- 24	-"- 2	- а	- а
-"- 24	-"- 5	- "н"	- "н"
-"- 24	-"- 6	- "н"	- "н"
-"- 24	-"- 3 знизу	- 6	- 6 ^e
-"- 25	"Афрікатн"	- dz	- dz
-"- 26	-"- 6	- "S" i "Z"	- "ts" i "dz"
-"- 27	-"- 1	- ь	- ь
-"- 27	-"- 13	- е	- е
-"- 27	-"- 17	- "ia"	- (ia)
-"- 27	-"- 19	- і	- і

Стор. 27, рядок 25

" 28 " 13
" 28 " останній
" 29 " I
" 29 " I
" 29 " 8
" 29 " 6
" 29 " 6
" 29 " 20
" 30 " 8
" 31 " I
" 31 " 13
" 31 " 16
" 33 " 24
" 33 " 25
" 37 " 9
" 39 " 22
" 39 " 23
" 42 " передостанній
" 46 " останній
" 65 " 8
" 83 " 6
" 84 " 29
" 92 " 92

- е у
- кільцем
- *q*
- "я"
- губногубне
- и
- ai
- au
- *ba, hat's'mwnij*
- безм
- к кь
- к/к
- *čove*
- laj
- laj
- "Ai"
- укр. О
- укр. Е
- "ке"
- mesti
- що
- Мотонімія
- олопа
- схитатичних

- е
- кільцем під
- *q* літерою
- "у" (укр. у)
- губногубне
- у
- ai
- au
- *ba, hat's'mwn*
- безмежну
- к/кь
- к/кь
- *čoven*
- laj
- laj
- "А"
- укр. У
- укр. Я
- "ке"
- mesti
- що вивчати
- Метонімія
- олопа
- синтетичних

